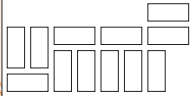

Nr 36, oktober 2003

utrechts
monumenten
fonds

STEEN- GOED

Samen een straatje om ...

Exercitie-
plein
of
voormalig
Sterren-
bosch

Schaal van 5000, of 1 Palm voor 500 Ellen.
Rijlandsche Reeden.

60 jaar UMF
15 jaar SteenGoed

Onderzoek en tekst: leden van de Werkgroep Historisch Onderzoek van het UMF

Opmaak en uitgavebegeleiding: Simon den Daas

De opmaker bedankt Dirk van Sichem voor zijn adviezen bij het ontwerp van het omslag

Druk: Drukkerij van Mechelen BV

ISSN: 1383-0279

Illustratieverantwoording:

Uit het familiealbum van Maroesja Brits-Oversteegen: foto blz. 18.

Simon den Daas: foto's blz. 9, 10, 11, 13, 14, 34, 37, 40, 51.

HUA / Fotodienst Gem. Utrecht: foto's blz. 7, 8, 12, 17, 24, 25, 31, 39, en 42 en de bouwtekening blz. 15.

Frederike Kappers: foto blz. 44.

A.F.E. Kipp: tekening blz. 22.

Joop van Markesteijn: foto's blz. 49, 50, 53, 54 en 55.

Dirk van Sichem: foto's blz. 19 en 23, tekening blz. 21 (naar kaart uit UDS)

Ben van Spanje: plattegrond blz. 5, foto Jacobakannetje blz. 8,

foto blz. 6 (afbraak Mariastraat 18) de foto's op blz. 35 en 36.

Wim Zwanikken: foto's blz. 47 en 48.

De illustratie op het omslag is een reproductie van een van de kaarten van Van der Monde; de kleine ronde foto's zijn verkleiningen van afbeeldingen bij de artikelen.

STEENGOED verschijnt drie maal per jaar en is een uitgave van de

STICHTING HET UTRECHTS MONUMENTENFONDS

Dorstige Hartsteeg 21, 3512 NV Utrecht

telefoon 030 - 2311761; fax 030 - 2332901; postrekening 427215

Het Utrechts Monumentenfonds beheert en restaureert monumentale woonhuizen in Utrecht. Voor minimaal 10,- per jaar of 200,- ineens is men begunstiger van de stichting. Men ontvangt dan het Jaarverslag, STEENGOED, de Nieuwsbrieven en uitnodigingen voor vergaderingen en excursies.

5 Jaar STEENGOED

Ben van Spanje, voorzitter Werkgroep Historisch Onderzoek

Het Utrechts Monumenten Fonds (UMF) is in 1943 opgericht door de gemeente Utrecht en de vereniging Oud-Utrecht om historisch belangrijke panden te behouden voor de toekomst. Aanvankelijk werd dat gedaan door het financieel steunen van restauraties door particulieren, later door aankoop, restauratie en beheer van dit soort gebouwen. De doelstelling werd later uitgebreid, er kwam toen bij: het onder de aandacht brengen en belangstelling wekken voor de historie van gebouwen.

Bij voorgenomen restauraties ontbraken meestal historische gegevens van de door het UMF aangeschafte en te restaureren panden. Het toenmalige Gemeente Archief Utrecht was altijd zeer welwillend en coöperatief en leverde deze gegevens, maar had daar te weinig tijd voor, zodat de verkregen informatie erg summier was. In 1987 deed het bestuur daarom een oproep aan de begunstigers om een werkgroep te vormen, die dit onderzoek zou gaan doen.

In het begin richtte het onderzoek zich vooral op de historie en bouwhistorie van panden van het UMF. Toen de aankopen verminderden, en tegenwoordig nauwelijks worden gedaan, is de aandacht verschoven naar andere monumentale, beeldbepalende of om de een of andere reden interessante panden. Het eerste nummer van STEENGOED verscheen in maart 1988 en inmiddels ligt nu, 15 jaar later, herfst 2003, nummer 36 voor U.

De werkgroep streeft geen wetenschappelijke publicaties na. De leden zijn amateurs en laten wetenschappelijke publicaties graag aan anderen over. Het doel van STEENGOED is nu, de lezers met een andere blik naar Utrechtse huizen te laten kijken. Uit welke periode is het huis, wat is er inmiddels aan veranderd en verbouwd, wie hebben er in de loop der eeuwen gewoond en waren daar ook bekende of interessante personen bij, wat voor bedrijvigheid is er in dat huis geweest? Vaak wordt ook wat verteld over de buurt waar het huis staat. Een huis gaat zo leven en krijgt een gezicht. Velen zeggen daardoor te zijn geattendeerd op huizen waar men vaak langs is gelopen, en die men nu met andere ogen bekijkt. De werkgroep wil zo interesse wekken voor het streven van het UMF.

Elke dinsdagochtend is een aantal leden in Het Utrechts Archief aan het werk, maar ook andere archieven en bibliotheken, zowel in Utrecht als elders in het land worden bezocht. Er wordt gezocht in transport- en notariële akten, bij het kadaster, in bevolkingsregisters, doop-, trouw- en begraafboeken, adresboeken en in allerlei publicaties. Ook wordt gezocht naar

illustraties en situatietekeningen, en waar nodig worden zelf tekeningen gemaakt. Het is puzzelwerk, maar dan zonder 'rand', zonder begrenzing. Bij een legpuzzel is de rand een gegeven en heb je alle stukjes, als de puzzel compleet is natuurlijk. De kunst is om de stukjes op de juiste plaats te leggen. Bij het soort onderzoek waar wij mee bezig zijn, heb je zelden een begrenzing, je weet wel waar stukjes moeten liggen, maar je weet niet altijd waar je ze moet zoeken, soms moet je hele zoektochten ondernemen. Leuke momenten zijn het vinden van een stukje waar je lang naar hebt gezocht, of het vinden van een stukje waar je het totaal niet naar hebt gezocht, maar dat uitstekend blijkt te passen. Soms wordt de grens van het onderzoek bepaald door het feit dat er geen stukjes meer zijn te vinden. Vaak ook wordt er ook, definitief of tijdelijk, een punt achter gezet, omdat verder zoeken te weinig lijkt te gaan opleveren.

U merkt, het onderzoek en het schrijven van tekst is interessant werk en wordt met veel plezier gedaan, maar vraagt veel tijd. Omdat het werk hobby is, kost het ook veel kalendertijd. Een onderzoek duurt, van begin tot het eind met kant en klare tekst, gauw 2 à 3 jaar. Op het ogenblik wordt er gewerkt aan zo'n 10 projecten.

Bij het 15 jarig jubileum van de werkgroep, willen we deze keer eens niet één pand beschrijven, maar een voorproefje geven van enkele onderzoeken waar leden van de werkgroep op het ogenblik mee bezig zijn en waarvan sommige in de toekomst zullen uitmonden in een publicatie in STEENGOED. Wij nodigen u uit om ons in deze STEENGOED te volgen op een wandeling langs een aantal panden in de binnenstad van Utrecht. Mocht u informatie hebben of weten te vinden over een van de beschreven onderzoeken, dan horen wij dat graag van U!

Nogmaals de oostzijde van de Mariastraat

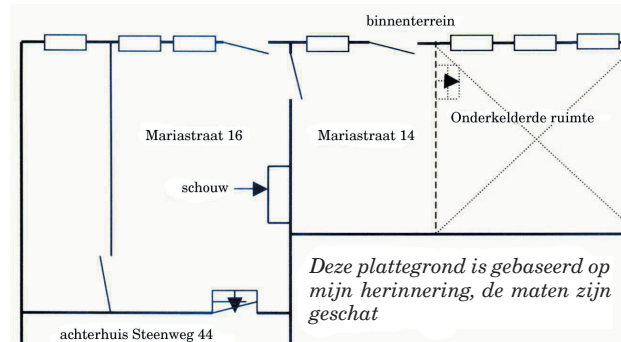
Ben van Spanje

Een terugblik

Het oktobernummer 1998 van STEENGOED nr. 27, was gewijd aan de huizen aan de oostzijde van de Mariastraat. De auteur beschreef het binnenterrein tussen de Donkerstraat en de Mariastraat en het poortgebouw, in vroeger tijden eigendom van Evert Zoudenbalch, de later op het binnenterrein gebouwde kamers en enkele huizen aan de oostzijde van de Mariastraat. Zij schreef dat de panden Mariastraat 14 en 16 in 1952 zijn afge-

broken zonder dat er een archeoloog of een bouwhistoricus aan te pas is gekomen.

Deze twee panden waren het laatst eigendom van apotheker G.H.J. van Spanje, die, met zijn broer, eigenaar was van de apotheek op

't Steenweg 44. De panden waren toegankelijk via het pakhuis dat op het achterterrein van Steenweg 44 staat. Op bladzijde 10 van STEENGOED 34, september 2002, is daarover ook wat gezegd. Ik ben op Steenweg 44 geboren en heb daar gewoond tot 1958.

Mariastraat 14 en 16

Ik heb deze twee panden goed gekend en ik ben er meerdere keren in geweest, hoewel dat door mijn vader streng verboden was. Via een deur in de achtermuur van het pakhuis kon je in het pand Mariastraat 16 en via dat pand in Mariastraat 14 komen. De indeling staat mij nog duidelijk voor de geest. Je ging een trapje met een tree of drie, vier af, dus het vloerniveau van Mariastraat 16 lag lager. Het was een hoge, grote ruimte, met direct rechts een grote schouw. Links was een deur die naar een andere ruimte leidde. Je moest erg voorzichtig zijn waar je liep, want er ontbraken de nodige vloerdelen! Het heeft een bovenverdieping gehad, maar daar heb ik geen herinnering aan. Volgens een foto uit 1918, toen het pand nog was bewoond, was die er wel. Achteraan rechts was een doorgang naar Mariastraat 14. Ook

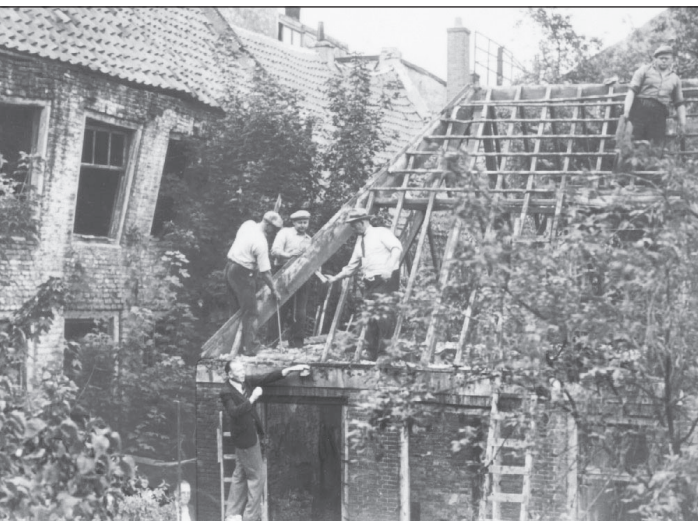
De wandeling

De wandeling langs de onderzoeksprojecten begint op de Mariaplaats. We lopen de Mariastraat in. Halverwege staat aan de rechterzijde (oostzijde) het poortgebouw van het huis Zoudenbalch (nummer 28). Er zit nu een brillenwinkel. Maar oudere Utrechtse herinneren zich nog wel dat de tweedehandsboekwinkel van George Oversteegen, die op nummer 30 gevestigd was, er een tweede etalage had ingericht. Achter die huizen ligt een binnenterrein, dat voor twee van onze werkgroepleden een bekende plek uit hun jeugd is. Beiden keken als kind vanuit het huis van hun ouders op dit oude stukje Utrecht. U zult dit eerste onderwerp in de geest moeten bekijken, want het is niet toegankelijk. Maar de gepubliceerde foto's zullen u er zeker bij helpen.

daar kwam je weer in een hoge, grote ruimte, evenwijdig aan de gevel. Daar konden we ongestoord met een windbuks schieten op oude flessen. Een deur leidde naar het binnenterrein. Daarnaast, richting poortgebouw, was een souterrain met een ruimte daarboven. In dat souterrain stonden mandflessen met zoutzuur e.d. die over waren van de tijd dat in het pand Steenweg 44 nog een laboratorium was gevestigd.

Ik weet niet waarom bij de afbraak geen archeologisch en bouwhistorisch onderzoek is gedaan.

Wellicht was dat toen nog niet zo de gewoonte. De panden moesten worden afgebroken omdat zij in verregaande staat van verval verkeerden.

De sloop van Mariastraat 18, 1952.

sloopt, dat vervolgens is opgestookt in vele nooddachteltjes. De panden waren toen onbewoond. Bij de sloop is een arbeider van het dak gevallen, een val die hij helaas niet heeft overleefd.

Het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum heeft eind 2001/begin 2002 onderzoek gedaan op het terrein achter Mariastraat 12, in verband met uitbreiding van dat pand op het achterterrein. In de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht van 2000-2001 is daarvan op bladzijde 167-173 verslag gedaan. Helaas zonder een paar van de vele foto's die de Fotodienst van de gemeente Utrecht heeft gemaakt. Ik wil daarom enkele daarvan hier laten zien, omdat ze een goed beeld geven van de situatie tijdens de opgravingen.

De sloop

Achter op de foto, waarschijnlijk in 1952 gemaakt, staat Mariastraat 18, links Mariastraat 16. Goed is te zien dat het dak doorzakt en de gevel op een plaats zelfs al naar voren komt. De reden van dat verval lag vooral in het feit dat in de oorlog van 1940-1945 mijn broers, neven en burens al het houtwerk eruit hebben ge-

Opgraving

De eerste foto is genomen vanuit een bovenraam aan de achterzijde van het pand Mariastraat 12. Dit huis staat links van het voormalige poortgebouw. Links zien we de zijmuur van Mariastraat 10 genaamd 'De Bellaert', een diep huis met twee steunberen tegen de zijmuur van de achterbouw. Direct na de laatste steunbeer, zien we de achtermuur van het pakhuis dat achter op het terrein van Steenweg 44 staat en daarnaast de achtermuur van Steenweg 40.

Duidelijk is dat het terrein erg smal is. Een bijkomende moeilijkheid was, dat machines alleen via Steenweg 44 op het achterterrein konden komen.

Daardoor kon alleen met kleine machines worden gewerkt. Ze zijn op deze foto zichtbaar. Achteraan is de zijmuur te zien van het pand dat achter Donkerstraat 13 staat.

Opgravingswerkzaamheden.

Fundament Mariastraat 14, gezien richting Mariastraat.

De tweede foto is genomen in de richting van de Mariastraat. Links is de achterkant van het pand Mariastraat 28, het voormalige poortgebouw van het huis Zoudenbalch te zien. Op de voorgrond is een deel van de fundamente en de vloer van het souterrain te zien van het afgebroken pand Mariastraat 14. Dit pand is eind 17e, begin 18e eeuw gebouwd.

Op de derde foto, genomen richting Donker-

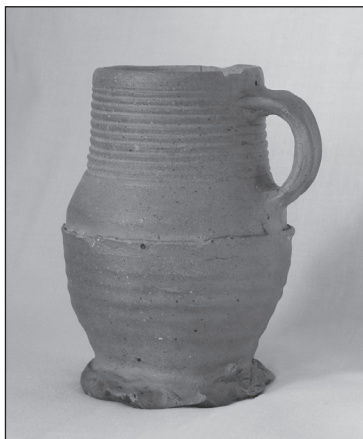
Bovenaanzicht fundament van Mariastraat 14.

gevonden. Ook heeft hij een vrijwel gave bierpul gevonden, een zogenaamd Jacobakannetje, 13 cm hoog, uit het midden van de 14e eeuw. Deze bierpul is in mijn bezit.

straat, zien we het achterste deel van de fundamente van Mariastraat 14. Het donkere gat na de eerste steunbeer is het restant van een beerput. Deze was geheel gevuld met puin.

Jacobakannetje

Mijn oudste broer heeft in 1940 ook wat opgravingen gedaan op het binnenterrein, waarbij hij scherven van Romeins aardewerk en, naar verluidt, resten van een Romeinse waterput heeft

Het Jacobakannetje.

De steltlagers (op herhaling)

Simon den Daas

De klokken en klokkenstoelen van de Jacobitoren waren het onderwerp van STEENGOED nummer 31, verschenen in februari 2001. Op pagina 15 werd de steltlagering genoemd. Een manier van lagering van de luidas, die zeer waarschijnlijk toegepast is geweest in de middeleeuwse klokkenstoel van de Jacobitoren. Er is toen niet nader ingegaan op deze vorm van lagering uit de late middeleeuwen omdat een omschrijving zonder afbeelding nauwelijks begrijpelijk zou zijn.

Maar toen de klokkenstoel van de Buurkerktoren gerestaureerd werd omdat het middeleeuwse gelui weer in ere zou worden hersteld liep ik bij een bezoek aan de toren bijna letterlijk met mijn neus en mijn cameralens tegen de daar nog aanwezige steltlagers op. Die zijn uiterst zeldzaam in Europa. Als er nog twee andere torens zijn met complete steltlagers dan is dat veel.

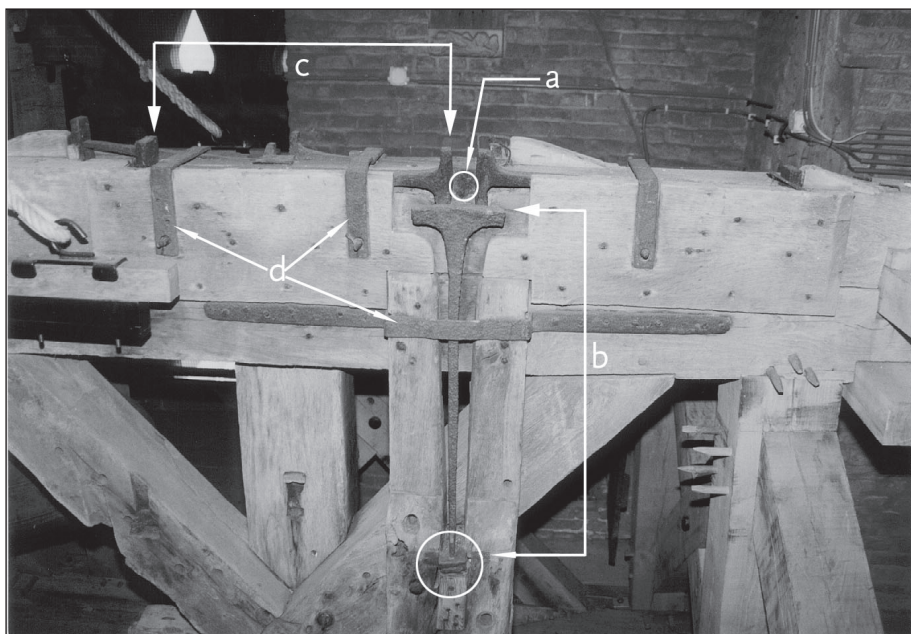
Natuurlijk werd er gefotografeerd. En aan de hand van de toen gemaakte foto's is het gemakkelijker begrijpelijk te maken hoe steltlagers werken. Voor mensen met technisch inzicht is het zien van de lagers alleen al vol-

Het terrein aan de oostzijde van de Mariastraat, vanaf de Buurtoren gezien. Het poortgebouw van Zoudenbalch (Mariastraat 28) is linksboven te zien. Rechts 't Steenweg, op de voorgrond de daken van het Zoudenbalchhuis aan de Donkerstraat.

De wandeling

De Mariastraat uit, rechtsaf het Steenweg op, langs de voormalige apotheek van Van Spanje (STEENGOED nr.34!), de tweede straat rechts in (1e Buurkerksteeg), het Buurkerkhof op, via de grote poort de Buurtoren in en naar boven. Vanaf de Buurtoren kun je het bovenbeschreven terrein goed zien. Het verhaal over de steltlagering dat volgt is een aanvulling op STEENGOED nr. 31 over de klokkenstoel in de Jacobitoren. Maar kijk eerst nog even naar beneden vanaf de trans naar het hiervoor beschreven binnenterrein.

- a = de plaats waar de as van de luidbalk tussen de drie 'stelten' (steunen) opgesloten lag.*
b = de lange verticale stelt. Hier is goed te zien hoe deze stelt het draaien van de as kan volgen, zelf slechts steunend op zijn eigen draaipunt (in de grote witte cirkel).
c = één van de horizontale 'stelten', op deze foto voor het grootste deel verdwijnend in de gleuf die in de bovenzijde van de balk is uitgehakt. Links is nog wel de steun met het draaipunt van de stelt te zien.
d = de beugels van de verticale en de liggende linker stelt, die moeten voorkomen dat de stelten van hun plaats kunnen komen.

doende. Maar voor het geval dat de gemaakte foto's niet genoeg ruimtelijk inzicht bieden, is de volgende omschrijving hopelijk behulpzaam.

De twee as-einden van de luidbalk worden bij deze vorm van lagering elk aan drie zijden gesteund door T-vormige steunen: aan de onderzijde en aan de beide zijkanten (punt a op de foto, de witte cirkel stelt de asdoorsnede voor). De dwarspoot van elke T is daarbij zoveel korter dat zo'n steun op een (onder de voeten te binden) stelt lijkt. Daar komt ook de naam vandaan.

Deze stelten worden door beugels tegen de draagbalk van de klokkenstoel vastgehouden. Dat vasthouden moet niet te letterlijk worden genomen: de T-vormige steunen kunnen tussen beugel en balk nog bewegen. De lange middelste poot van de T heeft een spits uiteinde dat op zijn plaats wordt gehouden door een V-vormige uitsparing in een ijzeren steun (in de grote cirkel onderaan de foto). Dit is het punt waar de T om draaien kan. Dat

draaien wordt beperkt door de eerder genoemde beugels en de maat van de in het hout gemaakte uitsparing. De dwarsbalk van de T, waar de as van de luidbalk tegen steunt, is kort en het oppervlak is een segment van een cirkel die het spitse einde van de lange poot als middelpunt heeft. Als de as bij het luiden een draaiende beweging maakt, kan de T om zijn lange spitse poot meedraaien en blijft door de vorm van de korte dwarsbalk tijdens de gehele beweging het as-eind steunen. Het lijkt dan of de as over die korte dwarsbalk heen en weer rolt, maar in werkelijkheid draait de stelt heen en weer. De vergelijking gaat natuurlijk op vele punten mank, maar heel globaal kun je zeggen dat elke stelt functioneert als een kogel in een kogellager. Wanneer we voor het gemak er van uit gaan dat de klok een halve draai maakt tijdens het luiden, moet de dwarsbalk minstens zo lang zijn als de helft van de omtrek van het as-eind.

De horizontaal geplaatste steunen (stelten) liggen in uitsparingen boven op de balk van de klokkenstoel. Daar dienen de beugels er vooral voor dat de stelten niet uit de uitsparingen gelicht worden door het draaien van de as. De foto met bijschrift op de pagina hiernaast zal het bovenstaande hopelijk nog veel duidelijker maken. Let ook op de speciale vorm van de balk bij de voet van het lager (foto's hieronder). Als zo'n balk aanwezig is in een klokkenstoel kun je er zeker van zijn dat er vroeger steltlagers gemonteerd hebben gezeten. Dat was het geval in de Jacobitoren.

Sinds 1 juli 2002 worden de kerkklokken van de Buurtoren weer geluid: elke zaterdagmiddag om half zes luiden zij de zondag in. Zij hangen in nieuwe lagers. Maar als u even vóór half zes bij de luiders, die dan naar boven gaan, vraagt of u mee mag (en als er niet te veel mensen tegelijk komen, kan dat meestal wel) zullen zij u de steltlagers vast willen laten zien.

Uitvergroting van het onderdeel in de grote witte cirkel op de foto van de linker pagina: zij aanzicht (links) en voor-aanzicht (rechts) van het draaipunt van de verticale stelt. Ook zonder stelt verraadt deze constructie de -vroegere-aanwezigheid van een steltlager.

De wandeling

Vóór we naar beneden gaan om verder te wandelen, klimmen we nog een keer naar de trans en kijken op de zuidwestelijke hoek van de toren naar beneden, naar de huizen tussen de hoek van het Buurkerkhof en de Zadelstraat. Over één van die huizen gaat het volgende verhaal. We lopen er heen: komend uit de Buurkerkhof rechtuit de 3e Buurkerksteeg in, links om de Donkerstraat in naar de Zadelstraat. Een klein stukje naar rechts de Mariaplaats op en draai je dan om. Zo'n honderd jaar geleden werd hier de hiernaast afgebeelde foto gemaakt die aanleiding was voor het volgende verhaal.

De foto van de Zadelstraat in 1896.

Jeugdherinneringen

Maroesja Brits-Oversteegen

Onze werkgroep huizenonderzoek vergadert eens in de 6 à 8 weken in het pand van het UMF. We bespreken dan elkaars projecten en de eventuele moeilijkheden, die we tegen zijn gekomen tijdens ons onderzoek. In de loop der tijd kwam er behoefte om elkaar ook in Het Utrechts Archief te treffen. Hier zijn immers alle bronnen aanwezig, die we nodig kunnen hebben voor ons onderzoek. En, wat de één niet weet, weet de ander soms wel. We hebben daarom een afspraak gemaakt, iedere dinsdagmorgen aanwezig te zijn in Het Utrechts Archief. Tijdens de koffiepauze kunnen we dan elkaars vonden bespreken. Natuurlijk is het geen verplichting aanwezig te zijn, maar er is toch iedere week een vaste kern en het werkt heel stimulerend. Tijdens één van die bezoeken aan de koffiekamer, zag ik tot mijn verbazing een grote foto hangen van de Zadelstraat uit het jaar 1896. Vóór het derde huis vanaf de Donkerstraat richting de Dom, stond een grote schutting, precies voor het huis waarin ik later, als kind, gewoond heb. Dat bracht me op het idee, om voor deze gelegenheid, een verhaaltje te schrijven over mijn jeugdherinneringen.

De Zadelstraat

In 1938 verhuisden wij, mijn vader, moeder, kleine zusje en ik, van Haarlem naar Utrecht. Mijn vader werd 'filiaalhouder' van een zaak voor sanitaire goederen, Zadelstraat 39. We woonden hier twee jaar voordat we naar de Mariastraat verhuisden, waar mijn vader, George Oversteegen, met 100 gulden aan boeken, een tweedehands boekwinkel begon. Over het huis in de Mariastraat schreef ik al eerder (zie STEENGOED, oktober 1998, nr. 27), daar hebben mijn ouders meer dan 50 jaar gewoond. Maar het huis in de Zadelstraat heeft, ondanks die twee jaren, toch altijd mijn belangstelling gehouden. Nog steeds, als ik door deze straat loop, komen de herinneringen van toen weer terug. Een ander huis, een nieuwe school,

Het uitzicht op de beschreven huizen tussen de zuidwesthoek van het Buurkerkhof en de Zadelstraat. Het grote huis met de witte lijst langs de kap is Zadelstraat 39.

nieuwe vriendjes en vriendinnetjes, dit alles zal wel een grote indruk hebben gemaakt op een meisje van zes jaar, dat ik was.

Later besefte je pas, dat de Zadelstraat één van de oudste straten van Utrecht is en hoe mooi het was om aan de voet van de Dom te wonen. Talrijke kiekjes hebben we gemaakt van familie en kennissen, die op bezoek kwamen. Allemaal vanaf de Mariaplaats met de Dom op de achtergrond. Van ons huis heb ik geen foto kunnen vinden. Op de foto uit 1896 staat, jammer genoeg, een schutting voor het huis.

Nader onderzoek wees uit, dat het ging om de bouw van een nieuw huis. Het huis is dus pas gebouwd in 1896. Er bestaat zelfs een bouwtekening van.

Er zal niet veel veranderd zijn tussen 1896 en 1938.

Het hele pand bestaat uit een beneden- en een bovenhuis. Beneden was de winkel met daar achter, in mijn herinnering, nog een oud achterhuis. Tussen de winkel en het oude achterhuis was een soort overkapping gebouwd. Een lange gang aan de rechter kant vormde de verbinding van de winkel met dat achterhuis. Hier was een trap naar boven, maar die had geen verbinding met het bovenhuis aan de voorkant. Het oude achterhuis stond oorspronkelijk met de voorkant naar het Buurkerkhof.

De winkel is later naar achteren uitgebouwd. Het achterhuis doet nu als magazijn dienst, maar er is geen achteruitgang meer. De huizen Zadelstraat 39, 37 en 35 komen uit op een plaatsje achter een nu gesloten poortdeur in de hoek van het Buurkerkhof. Wij hadden een aparte ingang naar het bovenhuis in de portiek van Zadelstraat 39.

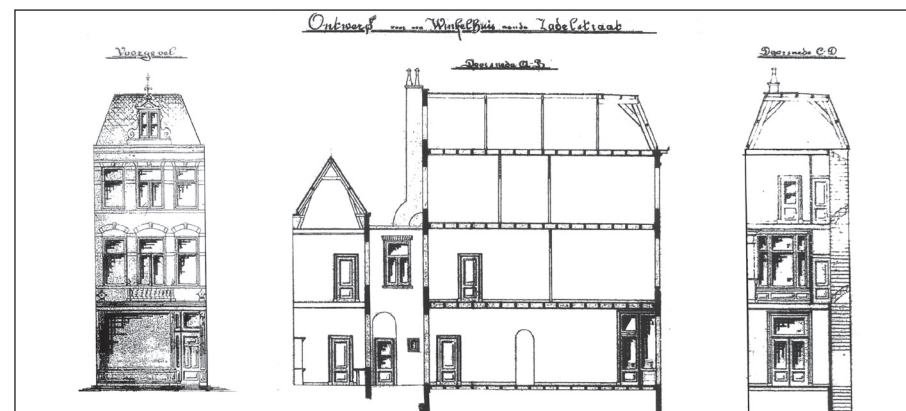

Op de eerste verdieping waren, alweer in mijn herinnering, twee enorme kamers en een keuken. Op de tweede verdieping ook twee kamers, maar met daartussenin een klein kamertje. Op de bouwtekening wordt dat Alcoof genoemd. Voor ons was het een rommelkamertje.

De derde verdieping was één grote zolder. De drie etages worden nu bewoond door studenten.

Op de tweede verdieping is de

Het poortje in de zuidwesthoek van het Buurkerkhof, waarachter het plaatsje waar drie huizen op uitkwamen. Boven de tuitgevel rechts is nog de kap van Zadelstraat 39 te zien.

De bouwtekening uit 1896 (voorgevel en twee doorsneden).

alcoof verdwenen. Van deze verdieping is één grote kamer met keukenblok gemaakt. Van hier uit is het platje boven de uitbouw bereikbaar. (zie tekening) Daar achter staat nog steeds het achterhuis, dat alleen vanuit de winkel bereikbaar is.

Op de oude foto is nog net het trammetje zichtbaar, dat door de Zadelstraat reed. Het zal nog een paardentram zijn geweest, want de elektrische tram reed voor het eerst in 1906 door de Zadelstraat. In de late avond van 30-09-1938 reed hier de laatste tram. Het moet een hele happening zijn geweest, maar blijkbaar geen reden voor mijn ouders om mij daarvoor wakker te maken.

De adresboeken met de namen van de bewoners beginnen in 1896. Een mooie gelegenheid om eens te kijken, wie er toen in de Zadelstraat, aan de kant van het Buurkerkhof, woonden.

Niet op de foto, Zadelstraat 47, maar tot mijn verbazing, zag ik in de adreslijst op nummer 47 'de wed. G.C. Daris in IJzerwaren' staan. Deze familie heeft dus gedurende een paar generaties hier een handel in ijzerwaren gehad. Vlak vóór het volgende pand, wel op de foto, staat een stapel emmers, die ongetwijfeld behoort heeft aan de weduwe G.C. Daris. Tot 1986 heeft deze familie haar bestaan in de Zadelstraat gehad.

Duidelijk zichtbaar, op de hoek van de Donkerstraat, het kleinste café van Utrecht, Tapperij/Slijterij A.W.F. Dekker. Een jaar of vijf later werd deze tapperij overgenomen door A.W.F. van der Wielen, een kleinzoon van Dekker. Een zoon en dochter van deze A.W.F. van der Wielen hebben nog lang het café, waarin slechts ruimte was voor twee zitplaatsen, voortgezet.

Een klein onderzoekje wees uit, dat het café al bestond midden 19-de eeuw. Na ruim 100 jaar is het in de jaren '80 van de vorige eeuw, voorgoed, gesloten. Op het ogenblik wordt het pandje verbouwd. Op de andere hoek van de

Donkerstraat, Zadelstraat 43, zat J.J. Hackfoort in koloniale waren, deze zaak heeft tot 1915 bestaan.

Op nummer 41 was al sinds 1881 de muziekhandel Guldenmond gevestigd. Toen de laatste loot van de familie in 1989 overleed, verdween ook dit bekende muziekwinkeltje, na ruim een eeuw, uit de Zadelstraat.

Daarnaast, op nummer 39, zoals gezegd, stond een grote schutting. Waarom er een nieuw huis werd gebouwd, weet ik niet. Op de kadasterkaart van 1832 staat wel een voorloper getekend. Het pand was toen in het bezit van de korenkoper J.G. Kellenaar. In 1862 laat J.A.Kellenaar een 'toonkast' aanbrengen. Het oud-archief van het kadaster zou een oplossing kunnen geven, maar dat is wegens de verhuizing naar Het Utrechts Archief op het ogenblik niet te raadplegen. Volgens de bouwtekening gaf R. Diks in 1896 opdracht tot de verbouwing. Van 1897 tot 1902 deed het pand dienst als filiaal van de Utrechtse Melkinrichting.

Aan de andere kant van de schutting, op nummer 37, was nòg een winkel voor muziekinstrumenten. Hier zwaaide Chr. J. van der Wal het dirigeerstokje. Maar evenals kapper Schram op nr. 35 heeft ook hij het maar een paar jaar volgehouden.

Op nummer 33, in 't Cruijs van Malta, treffen we weer een oude bekende, Lammerts van Bueren, instrumentmaker sinds 1875. Ook deze verdween in de jaren '80 van de vorige eeuw uit de Zadelstraat. Evenals boekhandel Brugsma, toendertijd 'kunsthandel' op nummer 25.

Op nummer 23 werden al, volgens overlevering, sinds 1880 koekjes gebakken. In 1922 nam banketbakker Theo Blom de zaak over van de 'confiseur' P.G.N. van Reenen. Blom introduceerde de wel bekende Domtorentjes. Zijn zoon Gerard heeft de zaak nog tot 1992 voortgezet. Toen mijn moeder in 1988 vertelde, dat ze al 50 jaar klant was, kreeg ze prompt een taart aangeboden. De banketbakkerij bestaat nog steeds.

De overige winkels verwisselden veelvuldig van eigenaar. Een uitzondering maakte de firma Cral in goud en zilver, in 1896 op nummer 5 gevestigd. Volgens bouwtekeningen van 1889 en 1905 zijn de huizen, nummer 5 en 7, tot één geheel verbouwd in een Berlagiaanse bouwstijl.

Een gevelteken vermeldt 1860-1906. In 1919 is nummer 3 daaraan toegevoegd. Bij die gelegenheid zal het gevelteken, voorstellende een goudsmidswerkplaats, zijn aangebracht. Tot de jaren '70 heeft de juweliersfamilie Van Zeijst hier gewoond.

De school op het Domplein

Al meteen, toen we in Utrecht kwamen wonen, moest er een lagere school voor mij worden gezocht. De dichtstbijzijnde school was de Nederlands Hervormde Burgerschool op het Domplein. En alhoewel mijn ouders niet

christelijk waren, moest ik daar toch naar toe. In de vierde klas bleef ik zitten en daarna mocht ik naar de openbare Regentesse-school in de Hamburgerstraat, waar ik 'beter op mijn plaats' was. Dit even ter illustratie van de denkwijze in die tijd. Nu zou dit geen enkel probleem meer zijn.

De school werd in 1859 gevestigd op het Domplein in een huis op de plaats van het middeleeuws claustrale huis 'De rode poort'. Ook na de grote verbouwing in 1925, toen het zijn huidige uiterlijk kreeg zijn nog veel resten van dat huis bewaard gebleven. Bij de verbouwing van de school tot Gemeentelijke Muziekschool, is er een grondig archeologisch onderzoek gedaan. De kelders werden onderzocht en in de Marnixzaal, de aula van de school, werd de beschilderde piscina weer zichtbaar gemaakt.

De school op het Domplein in 1940.

In 1984 is er nog een laatste reünie geweest. Dat was een plezierig weerzien. Dan voel je toch weer iets vertrouwds met de oude school op het Domplein. Hier had ik toch vier jaar van mijn jeugd doorgebracht.

Tijdens die reünie hoorde ik nog een aardig verhaal over de kelders.

De jongens van de jongensschool, we waren toen nog strikt gescheiden, hadden ergens een gat ontdekt, waarachter zich een ruimte bevond. En wat doen jongens van een jaar of tien, die gaan op onderzoek uit. Stiekem kropen ze door dat gat naar binnen en zo ontdekten ze een grote kelder onder de school. Een mooi avontuur en ze hielden wijselijk hun mond over deze heimelijke ontdekking. Maar er kwamen klachten van de ouders. Hun kinderen kwamen soms zo 'smerig' thuis. Het hoofd van de jongensschool, de heer G.J. van Kamp, nam die klachten serieus en ging zelf op onderzoek

De auteur voor de school op het Domplein, op haar eerste schooldag, september 1938.

uit. Toen kwam de aap uit de mouw. Na een verbouwing van de school waren de kelders dichtgemetseld en helemaal in de vergetelheid geraakt. Niemand wist meer van het bestaan, totdat die jongetjes de kelders herontdekten.

Het Buurkerkhof

De meeste huizen in de Zadelstraat (aan de noordzijde) hadden hun achteruitgang op het Buurkerkhof.

Voor ons, kinderen, was het een prachtige speelplaats. Er werd nog volop gewoond achter en boven de winkels en iedereen kende elkaar. Het was nog met recht een

gezellig oud buurtje. Nu is het Buurkerkhof mooi gerenoveerd, maar je ziet er geen kinderen meer spelen.

De winkeliers wonen elders, de achter- en bovenhuizen hebben een andere bestemming gekregen. Die ontwikkeling zie je overal in de binnenstad.

Maar het Buurkerkhof heette niet voor niets Buurkerkhof, vroeger was dit een begraafplaats.

Ik denk dat het circa 1939 was, toen er nieuwe leidingen op het kerkhof gelegd moesten worden. Er werd diep gegraven en al snel kwamen beenderen en schedels te voorschijn. Kennelijk werd er niet zo zorgvuldig mee omgegaan, want ook wij liepen er mee te slepen. 't Klinkt heel luguber, maar voor ons was het weer iets nieuws, iets opwindends. Wij hadden er geen enkele moeite mee en het werd ons kennelijk ook niet verboden. Ik denk, dat het later weer gewoon de grond is ingegaan. Dat zijn van die dingen, die je nooit vergeet.

De wandeling

We lopen in de Zadelstraat richting Dom, gaan over de Maartensbrug en dan rechtsaf de Lichte Gaard in. Na vervolgens ook de Donkere Gaard te hebben doorlopen, linksaf het Wed in. We gaan vóór de nieuwe galerie staan (nr. 2, waar jarenlang drukkerij Vuurmans heeft gezeten), en kijken naar de overzijde van de straat.

De speurtocht naar de Koninklijke Nederlandsche Hemdenfabriek

Dirk van Sichem

Tussen Wed 1, café 'Vanouds De Vriendschap' en Wed 3, een restaurant dat sinds een tiental jaren 'Opoe's Eethuys' heet, bevindt zich een opvallend onopvallend poortje. Het is een poortje om langs te lopen zonder het te zien. Ook de mensen die daar zitten te kijken, en dat zijn er vaak heel wat aan het Wed, kijken naar het poortje en zien het niet; maar dat komt waarschijnlijk omdat die terrassende mensen andere dingen aan hun hoofd hebben dan het kijken naar poortjes. Bij mijn navraag bij mensen die het Wed redelijk goed kennen, moest ik vaak nauwkeurig uitleggen over welk poortje ik het had.

Voor een historisch geïnteresseerde is een poortje in 't algemeen wel een bouwsel waar je even een blik op werpt, maar een poortje zonder meer is natuurlijk niet genoeg om een historisch onderzoek aan te wijden. Aan de andere kant heeft een onderzoek naar zoiets simpels ook wel weer zijn voordelen. In Utrecht zijn er al zoveel huizen, meestal de oudste, de mooiste en de interessantste, door professionele bouwhistorici en archeologen onderzocht en beschreven, dat het moeilijk wordt en bijna een vondst, om iets te vinden dat nog niet in een Utrecht-boekje of Stadsblad-kolom is beschreven.

Maar dat is niet de reden waarom ik aan een onderzoek naar dat poortje begon. Dat kwam omdat mijn aandacht werd getrokken door een boogvormig bord boven het poortje, met daarop een tekst, die vanwege het contrast met de onaanzienlijkheid van het poortje, voor mij een beetje aandeed als een vlag op een modderschuit. Door de tand des tijds behoorlijk aangetast en daardoor moeilijk leesbaar staat op dat bord in wat ongebruikelijke afkortingen:

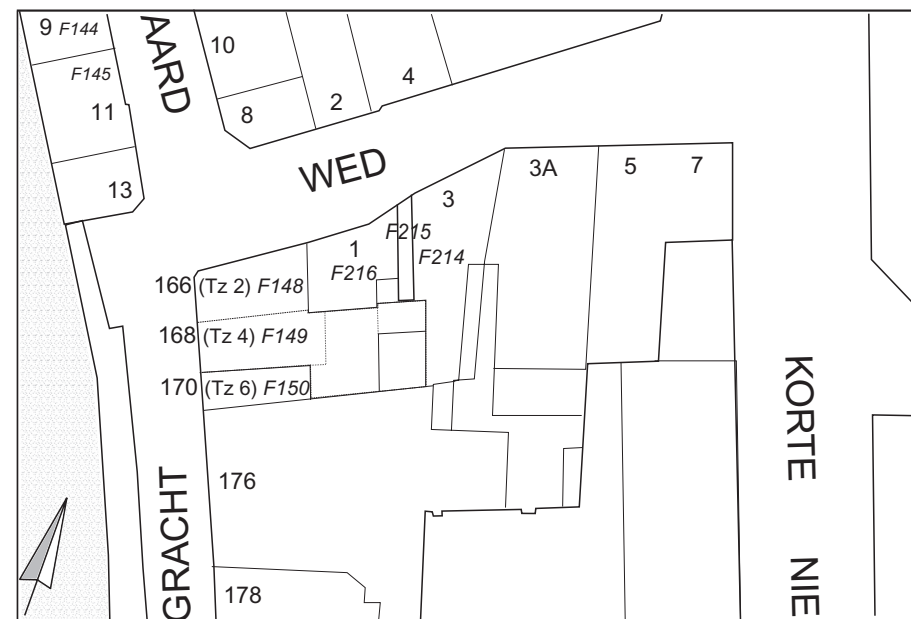
Blijkbaar is er in dat poortje een fabriek gevestigd geweest waarin Koninklijke Nederlandse hemden werden gefabriceerd.

Was er een fabriek? Wanneer?
Wie was de eigenaar?
Wat zou daar nog over te vinden zijn?

Het leek mij een aardig onderwerp om uit te zoeken, al was er ook kans op een heel prozaïsche uitkomst. Maar voor mij is het zoeken eigenlijk nog leuker dan het vinden.

Het eerste wat je bij zo'n speurtocht gaat doen is het zoeken naar, verzamelen en lezen van alles wat over dit deel van de stad geschreven is; je hoopt dan maar dat je daarbij echt belangrijke bronnen niet over het hoofd ziet. Het bleek dat over het Wed al veel bekend was.

Hoewel mijn doel, de geschiedenis van die hemdenfabriek, een vrij recente periode, honderd jaar of iets meer, zou kunnen gaan bestrijken, is het toch interessant om te beginnen met het in korte vorm aanhalen van de (in literatuur gevonden) historische gegevens.

Situatie rondom Het Wed. Het poortje bevindt zich tussen Wed 1 en 3. Tussen haakjes de huisnummers vóór 1917, toen Oudegracht Tolsteegzijde en cursief de wijk-huisnummers vóór 1890. (Deel van UDS-kaart, overgetekend, vSi)

De omgeving

Het Wed droeg vroeger de naam van Oudmunstersteghe en was een doorgang van de Oudegracht naar het kapittel van Oudmunster en naar de Paulusabdij. Volgens Nicolaas van de Monde heeft het Wed ook Korte Gaard geheten.

Aan de hand van oude akten van Oudmunster, in combinatie met bouwhistorisch onderzoek, is de ontwikkeling in de middeleeuwen van het Wed en de bouw van de huizen aldaar gereconstrueerd.¹⁾

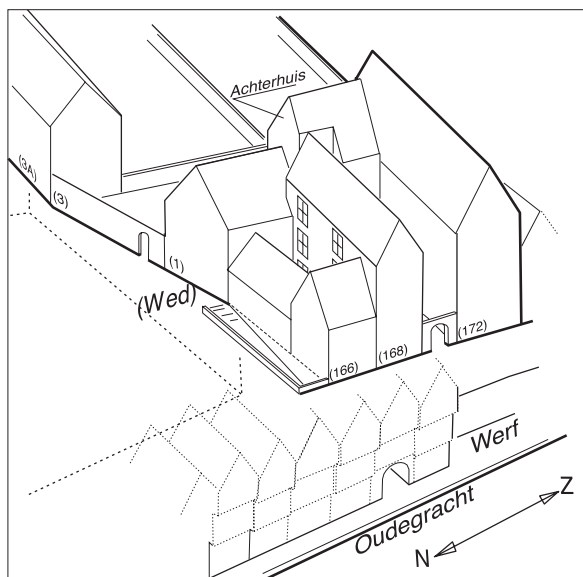
Ca. 1200 was rondom het gebied van de kapittels van Oudmunster en de Dom een burggracht gelegen. Ongeveer ter hoogte van het Wed kwam het zuidelijk deel van die gracht uit in de Oudegracht. Halverwege de Vismarkt stroomde het noordelijk deel van de gracht in de Oudegracht. Toen die burggracht in onbruik raakte en gedempt werd, bleef bij het Wed, tussen de oude grachtmuren, een aflopende glooiing over naar het water van de Oudegracht. Later werd dit overkluisd tot straatniveau en ontstond een wed zoals we dat in Utrecht (gelukkig) nog kennen in de Ganzenmarkt.

De werfkelder van het hoekhuis Oudegracht 166 vertoont in de muren nog sporen die afkomstig zijn van het daar overkluisde wed en de burggracht.

Het huis ter plaatse van Oudegracht 168 heette het huis Middelburgh en was in de vroege middeleeuwen het hoekhuis (aan het Wed).

Het tegenwoordige hoekhuis, 166, is er in fasen tegenaan gebouwd. Het huis Middelburgh, 168, keek dus oorspronkelijk uit op het Wed. Overblijfselen van de vensters zijn nog in de noordelijke zijmuur - dus waar nu nr. 166 tegenaan is gebouwd - gevonden bij bouwhistorisch onderzoek.

Aan de zuidzijde van het huis was een poortweg naar een hoog achterhuis van Wed 1. Op de plaats van deze poortweg staat nu het café van De Winter, Oudegracht 170.

In de 14e eeuw kan het er op de hoek van Het Wed en de Oudegracht zo uitgezien hebben.

Langs de gevel van Oudegracht 166 liep het wed, onder een huis door van de, toen wat langere, Lichte Gaard, naar het water van de Oudegracht. (tek. A.F.E. Kipp)

Het poortje in het Wed, waarboven we veel later het bord van de hemdenfabriek aantreffen, is al in de tekening weergegeven. Dit poortje geeft toegang tot een binnenplaats van dat achterhuis van Wed 1. Dit huis bestaat nog steeds, maar is nu het achterste deel van Oudegracht 168 en maakt geen deel meer uit van Wed 1.

In 1832, bij de start van de kadastrale registratie, was dit achterhuis echter een zelfstandig huis, dat in bezit was van een weduwe Houtman, schoolhoudster van beroep. Of zij daar woonde of dat zij in dat achterhuis 'school hield' kon niet worden nagegaan. Dat er toen, ca. 1832, al een hemdenfabriek gevestigd was lijkt onwaarschijnlijk en wordt door geen enkel gegeven bevestigd.

Oudegracht 166

Het huis op de hoek van de Oudegracht en 't Wed, waarin tussen 1600 en 1900 een bakkerij was gevestigd (nu een lingeriewinkel), is genaamd 'Het Wittebroodskind'. Deze naam houdt verband met een Utrechts volksverhaal over de bouw van de Mariakerk in 1080.²⁾

Het verhaal is uiterst treffend uitgebeeld op een lantaarnconsole die ter hoogte van Lichte Gaard 8 is aangebracht.

Het verhaal wil dat de bouwput, die men voor de fundering van de Mariakerk aan het graven was, steeds volliep met grondwater. Een Friese bouwmeester, Plebo, zei wel een methode te kennen om het waterprobleem op te lossen. Bisschop Coenraad, de opdrachtgever van de bouw, die er veel aan gelegen was dat de bouw niet verder werd vertraagd, nam Plebo daarom in dienst.

Het zoontje van de bouwmeester werd, toen hij door zijn moeder erop uitgestuurd was om een wittebrood te halen, door de slimme bakker uitgehooft over de plannen van zijn vader. En de jongen, die op de leeftijd was van 'mijn vader kan alles' vertelde natuurlijk vol trots hoe zijn vader 'die klus ging klaren'. Toen Plebo hoorde dat zijn zoontje zijn geheim³⁾ had verraden zou hij zo kwaad geworden zijn dat hij de jongen met het wittebrood dood sloeg. De bakker zou daarna voor zijn bakkerij de naam 'Het Wittebroodskind' zijn gaan voeren. Deze naam verhuist door de tijd mee met de bakkerij van Donkere Gaard 1, via Oudegracht 276 naar de bakkerij op de hoek van de Oudegracht en het Wed.

Op 8 februari 1759 komt 'de huizinge, zijnde een backerije' in het bezit van Mr. Metselaar Simon Otterspoor. Daarna is het huis niet meer verkocht. Otterspoor legde namelijk vast dat de 'provenu-en' uit dit huis eeuwigdurend ten goede moesten komen aan armlastige lieden of andere goede doelen. Nu, anno 2003, is het huis nog in beheer bij een Stichting Simon Otterspoor en wordt nog steeds aan die wens gevolg gegeven.

Oudegracht 168 en het achterhuis

In 1832 was Oudegracht 168 een winkel/woonhuis in eigendom van een zilversmid David van Dort. Deze had vrij veel huizen in zijn bezit en zal waarschijnlijk de winkel verhuurd hebben. Zijn erfgenaam, zoon Nicolaas van Dort, kocht ook het achterhuis erbij. Nicolaas adverteerde in 1860 met: 'Magazijn van Steenkolen, Tabak en Sigaren'. De twee huizen blijven tot 1869 in handen van de erven Van Dort, waarna het gedurende een tiental jaren eigendom wordt van een koopman Willem Rumling. Deze woonde toen al daar en zat ook in de branche van Steenkolen en Tabak. Waarschijnlijk omdat de winkel en het achterhuis al zo lang samen voor deze handel gebruikt werden, verenigt Rumling ze in 1877 tot één, behoorlijk groot, kadastraal perceel.

De erfgenamen van de vrijgezel Willem Rumling (acht broers en zusters) verkopen het huis in 1888.

Tot 1917 vinden we als eigenaar koopman Gerardus Theodorus Murkens.

Als deze overlijdt in 1916, verkopen zijn erfgenamen het gehele perceel aan Chris van Willigenburg, die het - toen moderne - beroep van 'electricien' uitoefende en een winkel in o.a. elektrische artikelen dreef.

Hij was de grootvader van de huidige eigenaar P.L. van Willigenburg, die de winkel nog op bijna traditionele wijze voortzet.

Oudegracht 168 in 1912, toen nog Oudegracht 4 Tz. Duidelijk zichtbaar is het hoge dak van het achterhuis.

Op naar de hemdenfabriek

We kennen nu de namen van de mensen die eigenaren van het poortje en het pand van de Hemdenfabriek kunnen zijn geweest.

Eén van hen moet degene zijn die we zoeken.

In welke tijd er een Hemdenfabriek geweest kan zijn werd wat duidelijker toen we een ansichtkaart vonden van Het Wed.

Op dit plaatje, gedateerd tussen 1895 en 1905 zien we nog de paardentram, maar ook dat het poortje toen ook al getooid was met het halfronde bord.

De fabriek was dus rond 1900 al 'Koninklijk'.

Het predikaat 'Koninklijk'

Tegenwoordig geldt de regel dat een bedrijf dat een predikaat 'Koninklijk' wil voeren, moet kunnen bogen op een onberispelijke bedrijfsvoering gedurende tenminste 100 jaar. Deze regel gold, wat die tijdsduur betrof, niet vóór 1900. We hoefden dus niet nog weer 100 jaar vóór 1900 terug te gaan; bovendien ons Koninklijk Huis dateert pas van 1815. Bij navraag bij het archief van het Koninklijk Huis bleek dat de Koning dat predikaat nooit verleend heeft aan een hemdenfabriek. Bij een vijftal namen van winkels in de Utrechtse binnen-

Dat men ook daadwerkelijk aan het Hof geleverd moet hebben om het recht te hebben het Predikaat 'Hofleverancier' te mogen voeren, wordt vaak gedacht maar is niet juist. Zeker niet in die jaren. Zo'n titel werd meer gezien als een reclame-uiting met het doel een zekere cachet en kwaliteit uit te stralen.

stad die het predikaat 'Hofleverancier' mochten voeren, vonden we Gerardus Th. Murkens, Chemisier, Donkere Gaard F144.

Aangezien we deze Gerard Murkens ook hadden aangetroffen als eigenaar van Oudegracht 168 (en dus van het poortje in Het Wed) en we nu weten dat hij op een steenworp afstand daarvan zijn winkel had - hij kon het poortje vanuit zijn winkel, tegenwoordig Donkere Gaard 9, bijna zien - kan het niet missen of hij was de hemdenfabrikant. In het jaarlijks verschijnende 'Adresboek van Utrecht' is Gerard Murkens steeds te vinden. Bijvoorbeeld in 1862: 'G. Murkens, In Heerenartikelen.' In dat jaar doet hij ook de aanvraag voor Hofleverancier. Het wordt afgewezen. In 1872 wordt zijn herhaalde aanvraag wel gehonoreerd. Hij adverteert in 1876 met:

MAGASINS DE NOUVEAUTÉS

GÉRARD MURKENS,

Chemisier de S. M. le Roi

UTRECHT 1862

Donkere Gaard F 144

AMSTERDAM 1875

Heerengracht 304

In 1895 staat er voor het eerst in het adresboek: 'G.Th. Murkens, Kon. Hemdenfabriek', Donkere Gaard 9'. Na 1905 komt de firma niet meer voor; Gerardus Murkens is dan inmiddels 66 jaar oud.

Gerardus Theodorus Murkens

Hij werd geboren op 14 december 1839 te Utrecht, als zoon van Johannes Hendrikus Murkens. Deze laatste was afkomstig uit - en in 1786 geboren in - het toen Nederlandse, en sinds 1830 Belgische Hamont.

De Kempen, waarin Hamont ligt, is bekend als bakermat van de zg. Teuten.⁴⁾ Dit waren rondtrekkende ambachtslieden en handelaren, die de winter gebruikten om hun inkopen te doen, ter voorbereiding van de rest van het jaar, waarin ze vooral het platteland van Nederland introkken om hun waren te verkopen. De Teuten kenden meerdere 'vakrichtingen': er waren ketellappers, die ook potten en pannen verkochten, vee'artsen' die bekend waren met het verhelpen van de mankementen van het vee, en de handelaren in garen, beddegoed, sokken en ondergoed. Na 1800 namen de activiteiten van de Teuten geleidelijk af.

Eén van de bekendste Teuten-families droeg de naam Murkens. Hoogstwaarschijnlijk behoorde de in Utrecht terechtgekomen en aldaar achtergebleven Johannes Hendrikus Murkens tot deze Teuten. Dat zijn zoon Gerardus zijn brood ging verdienen in de textiel lijkt een extra bevestiging.

Johannes Hendrikus, 33 jaar oud, koopman, huwde in Utrecht op 24 november 1819 met de 21 jarige kasteleinsdochter Elisabeth Johanna Grootejasper. Zij krijgen 4 zonen en 3 dochters: Gerardus (Theodorus) en Leonardus worden beiden winkeliers in hemden; de eerste in de Donkere Gaard 9 en Leonardus op het Oudkerkhof 19. De andere zonen Anthonius en Hendricus trekken, lijkt het, altijd samen op; ze wonen beide op het Domkerkhof (F290), ze hebben beide hetzelfde beroep: Kunstschilder en volgens het Adresboek van Utrecht ook Photographisten. Samen gaan ze in Amsterdam werken. Van hun oeuvre is echter niets te vinden.⁵⁾ Bij de geboorte aangiftes geeft Johannes Hendrikus bij zijn eerste kind nog het het beroep op van koopman, bij zijn tweede kind winkelier in lakens (= specifieke Teutennegotie!) en bij zijn volgende kinderen steeds Logementhouder. Eerst van een logement op het Vreeburg, op de hoek van de Drieharingstraat, later in de Ballemakersstraat nummer 12.

De in de Ballemakersstraat (Loeff Berchmakerstraat) geboren Gerardus huwt op 28 mei 1862 in Amsterdam, als 22-jarige jongeman met het beroep koopman, met Johanna Te Mijtelaaar. Zij is dan 18 jaar oud, geboren in Amsterdam en dochter van Ary Pauli Te Mijtelaaar, vischverkoper. Zij krijgen in dit huwelijk acht kinderen waarvan er zes al jong overlijden. Ook zijn vrouw wordt niet oud; na 13 jaar huwelijk overlijdt zij, op 32-jarige leeftijd op 28 augustus 1875 te Amsterdam. Het gezin woonde toen aldaar op de Nieuwendijk. Hij verdeelde blijkbaar zijn aandacht in die jaren over een winkel in Amsterdam (Heerengracht 304) en die in Utrecht.

Aan de hand van zijn verzoekschriften om het Hofleverancierschap te verkrijgen kunnen we de activiteiten en misschien ook wel de eigenschappen van de persoon Gerardus Murkens enigszins volgen. Hij komt naar voren als iemand die wat wil. Het is maart 1862, hij is nog maar 21 jaar, als hij zijn eerste verzoek doet aan Koning Willem III. Hij doet dat nota bene op basis van een voornemen, hij is jong en hij wil wat. Hij wil iets nieuws beginnen en schrijft in dat verzoekschrift:

- - - dat hij voornemens is een Nieuwe tak van Nijverheid op te rigten, zijnde eene Specialiteit in het vervaardigen van Chemises sur mesure en het daartoe behoorende. Dat voor zooveel den Rekestrant bekend is, zoodanige Specialiteit noch te 's-Grave, Amsterdam of Utrecht gevonden wordt. - - -

Op dat verzoek wordt op 23 april 1862 afwijzend beschikt zonder opgave van redenen. Hij had nog geen winkel, want hij gaf op als adres F285 bij de Dom. Dat is nu Servetstraat 4. Hij woonde in bij zijn 10 jaar oudere zuster Dirkje Maria Kerstel-Murkens.

Een jaar daarna, februari 1863, hij was net 22 jaar, doet hij een tweede verzoek; nu op basis van het volgende:

- - - dat hij eene Nieuwe tak van Nijverheid heeft opgericht, Chemisier zijnde eene Specialiteit in het vervaardigen van Chemises sur mesure - - -

Ter ondersteuning beroept hij zich deze keer op: - - - *de aangehechte verklaring van aanzienlijke Ingezetenen van Utrecht* - - -.

Ook op dit tweede verzoek wordt op 18 maart 1863 afwijzend beschikt verwijzende naar de vorige afwijzing die zonder opgave van redenen was. De bijlage met de namen van de ‘aanzienlijke Ingezetenen’ werd daarbij aan hem geretourneerd, waardoor we die lijst jammer genoeg niet meer kunnen inzien. Hij geeft nu hierbij op als adres Donkere Gaard F144 (= 9). Al spreekt hij wel van ‘vervaardigen’ van overhemden op maat, is er nog geen sprake van een fabriek. In het derde verzoek, dat hij aan Koning Willem III richt in april 1872, - en dat vanwege het taalgebruik hieronder volledig wordt weergegeven - noemt hij zich wel fabrikant en vermeldt hij ook waar de fabriek toen was:

*Aan E. M. den Koning Willem III der Nederlanden
Groothertog van Luxemburg enz. enz.
Sire!*

Uw onderdanige dienaar Gerardus Theodorus Murkens, fabrikant van Overhemden enz. en Magazijnhouder van Heerenartikelen, wonende in de Donkere Gaard, F143 fabriek en F144 magazijn, te Utrecht, neemt met de meeste eerbied en hoogachting de vrijheid zich nederig tot U Sire te wenden, met het hoogst beleefd en vriendelijk verzoek om toestemming van Uwe Majesteit te mogen verzoeken tot het voeren van Uw Majesteit's Koninklijke Wapen van Hofleverancier, waaraan ik zoveel waarde hecht en hoog vereerd mede zoude zijn, zijnde tevens voor mijn zaak van het hoogst belang te meer ik om Uwe Majesteit blijken te geven ik er zeer veel belang in stel, is dat ik reeds 2 maal om dit verzoek heb gerekwestreerd, en tot mijn innig leedwezen, door Uwe Majesteit's Hof Commissie afgewezen. Zonder ik de reden kan begrijpen, daar er op mijn persoon, naam, gedrag of van financiële aard niets hoegenaamd is aan te merken, hebbende sedert 10 jaar een gevestigde zaak, en de eer aan de meest Notabelste Heeren in het Koninkrijk met het meeste succes te leveren.

Zoo neem ik bij deze gelegenheid nogmaals de vrijheid, mij door de tussenkomst van mijn Schoonvader, den Hr. A.P. te Mijtelaar, President der Weerbaarheid Vereniging Claudius Civilis te Amsterdam, en zijn voorspraak, tot U Sire persoonlijk nederig te wenden, met het dringende en beleefde verzoek, om Uwe Majesteit's gunstige beschikking, waarmede U Sire mij gelukkig kan maken.

In de stille hoop van Uwe Majesteit's goedkeuring, heb ik de eer met de meeste eerbied en onderdanigheid te zijn Uw Majesteit's meest getrouwe en gehoorzame dienaar
Gerardus Theodorus Murkens

Nu wordt wel aan dit verzoek voldaan en op 23 april 1872 verklaart burgemeester W.R. Boer het diploma aan Gerard Murkens te hebben uitgereikt. Gerard Murkens had dus naast het magazijn (= winkel), Donker Gaard 9, een fabriek in het buurhuis Donkere Gaard 7. Hij was daarvan geen eigenaar en moet dus (een deel van) dit huis hebben gehuurd.

Een flink aantal jaren later, in 1888, koopt hij het nabijgelegen pand Oudegracht 168 met de uitgang in het Wed. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij toen zijn fabrieksactiviteit verplaatst heeft naar dat adres. Behalve ‘ons’ halfronde bord boven het poortje is daarvoor geen schriftelijk bewijs gevonden. In de jaren dat hij dit perceel in eigendom had, verhuurde hij de winkel aan de Oudegracht.

Zijn fabriek zal in het via het poortje te bereiken achterhuis zijn geweest. We zouden het meer, in onze tijd, een *atelier* hebben genoemd. De toevoeging ‘*Koninklijke*’ voor een Hofleverancier past een beetje bij deze voorstelling van zaken.

Uit de initiatieven die Gerardus al op jonge leeftijd nam om wat te bereiken door iets nieuws te beginnen, kan bijna niet anders worden geconcludeerd dat hij het karakter had van een zelfbewuste man met lef.

Op 29 augustus 1880 begint Gerardus, wonend in Amsterdam, aan een tweede huwelijk met de in Utrecht geboren 25-jarige Gerritje van Schaik, zijn winkelchef in de Utrechtse winkel. Van de vier dochtertjes uit dit tweede huwelijk overlijdt er één binnen drie maanden.

Gerardus overlijdt op 9 december 1916 wonende aan de Donkere Gaard.

Nawoord

Tegenwoordig vind je nog geen 10 Murkens-en in het telefoonboek van Nederland. In België helemaal geen. Er zijn erbij die zelfs denken dat ze de enige zijn. Allemaal zijn ze gerelateerd aan een Murkens-tak uit Arnhem en Nijmegen. Een band tussen die tak en die uit Hamont en Budel heb ik (nog) niet gevonden.

Geen van allen zijn familie van Gerardus Theodorus. Zijn zonen en zijn broers zijn kinderloos overleden. Er zijn dus geen mannelijke afstammelingen meer van Johannes Hendricus, de ‘Teut’ die in Utrecht wortel schoot.

We kunnen niemand meer, zelfs geen koning, het hemd van het lijf vragen over de persoon van Gerardus Theodorus Murkens, geen foto van hem laten zien en we kunnen niets toevoegen aan kennis over de

Koninklijke Nederlandsche Hemdenfabriek.

Wel kunt u nog kijken naar de winkel Donkere Gaard 9. De pui ziet er nog

uit zoals Gerardus die in 1862 liet verbouwen, in een stijl die het niet moeilijk maakt om de 'Heerenartikelen' in de etalage erbij te denken.

Ik heb voorspeld dat dit verhaal prozaïsch kon eindigen.

Maar ook gezegd dat het zoeken leuker is dan het vinden; en dat is nodig: alleen dan kan je wat vinden.

Noten

¹⁾ *De vroege geschiedenis van het Wed wordt uitvoerig beschreven in Husinghe ende Hofsteden, p48 e.v., M.W.J. de Bruijn, Stichtse Historische Reeks. Zie ook maandblad Oud-Utrecht, 1990-9, p85 e.v.*

In de Archeologische Bouwhistorische Kroniek 1989, p96 e.v. beschrijft A.F.E. Kipp op bouwhistorische gronden de ontwikkeling van de bebouwing aan het Wed.

²⁾ *Zie voor dit volksverhaal: G.A. Evers, Utrechtsche overleveringen uit de Middeleeuwen, 1941, p61 e.v. en voor een uitgebreide geromantiseerde versie: Mr. J. van Lennep, Onze voorouders, (rode serie), deel 3, hoofdstuk: De Friesche Bouwmeester, p350 e.v.*

³⁾ *De 'geheime' methode van bouwmeester Plebo was het afdekken van de waterbron m.b.v. meerdere lagen aan elkaar genaaide ossenhuiden.*

⁴⁾ *Aan de Teuten en hun manier van leven zijn diverse internet-Websites gewijd: zoek 'Teuten'. Overigens de uitspraak is op z'n Brabants 'tuë-je-te'.*

⁵⁾ *Zie P.A.Scheen, Lexicon Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950. Uitgave 1969. Van het oeuvre van de broers Murkens was bij de Rijksdienst van Kunsthistorische Documentatie in den Haag niets bekend.*

De bakker op de hoek omtrent Sint Jansdam

Jan van der Molen

De hoek van de Kromme Nieuwe Gracht en de Drift heeft een erg afwisselende geschiedenis doorgemaakt. Het huis, enige jaren geleden op deze hoek (Kromme Nieuwe Gracht nr. 2) gebouwd, is op zijn minst de grensoverschrijding tot een nieuwe geschiedenis. Immers niet een stenen huis (hoe anders te verwachten in een oude binnenstad), maar een huis van staal en glas. Het huis, dat er voorheen stond, werd ongeveer 1940 afgebroken in verband met een (niet gerealiseerd) plan tot verbreding van de straat langs de Drift. Een foto uit 1932 laat zien, dat het huis behalve de begane grond twee verdiepingen had met nog een zolder daarboven onder een zadeldak. Het huis was ruim onderkelderd, maar het bovengronds te bebouwen oppervlak bedroeg niet meer dan vijf bij drie meter. Hoe heeft men daar ooit kunnen wonen? Bij een onderzoek naar eigenaren van perceel Kromme Nieuwe Gracht nr. 6 (een dubbel herenhuis met grote tuin en koetshuis uitkomend aan de Nobelstraat) kwam ik gegevens tegen over eigenaren van de aanliggende woningen aan de Drift. Het is de bedoeling in één van de komende exemplaren van STEENGOED een en ander over de geschiedenis van dit pand te vertellen.

Het pand Kromme Nieuwe Gracht 2, in 1932.

De wandeling

We vervolgen de wandeling over het Domplein, dat we schuin oversteken, langs de kerk, rechtsonder en dan direct linksom de Domstraat in. De tweede straat rechts in (Jansdam), waar we al spoedig zicht krijgen op het huis dat veel Utrechtse tongen in beweging heeft gezet: het huis van roestvrij staal en glas. Daarover gaat het volgende onderzoeksverslag, dat wil zeggen: over de voorganger van dat gebouw.

len. Min of meer vooruitlopend daarop nu iets over het hoekpand Kromme Nieuwe Gracht 2, dat met de aanliggende woningen Drift 1 en Kromme Nieuwe Gracht 4 vele jaren aan éénzelfde eigenaar heeft toebehoord.

Vóór de overgang naar de reformatie (1580) behoorde het gebied van de hoek Kromme Nieuwe Gracht en Drift tot de immuniteit van Sint Jan. De immuniteit was in feite een eigen rechtsgebied van het bestuur (het kapittel) van Sint Jan. Een gebied, dat immuun was voor besluiten en optreden van het stadsbestuur. Het stadsbestuur had daar dus geen zeggenschap. Wanneer het stadsbestuur bepaalde handelingen binnen het gebied van zo'n immuniteit wilde verrichten, moest het met het kapittel in onderhandeling treden en een overeenkomst sluiten. Zo is door het stadsbestuur in 1393 met het kapittel van Sint Jan een overeenkomst gesloten tot het graven van de Drift als vervolg van de (Kromme) Nieuwe Gracht. Het kapittel wilde wel vastgelegd hebben dat, ondanks het doormidden snijden van de immuniteit, het hele gebied altijd het karakter van immuniteit zou behouden. Langs de oostelijke kant van de Drift zou het gemeentebestuur een weg doen aanleggen en tien percelen grond tot bebouwing uitgeven. De oorspronkelijke bebouwing van het hoekpand en de onderkeldering onder het huis en onder de weg tot aan de gracht zal ongeveer in het jaar 1400 tot stand gekomen zijn.

De Kromme Nieuwe Gracht is het vervolg van de Nieuwe Gracht tussen Pausdam en Jansdam. De kortste verbinding tussen twee punten is altijd een rechte lijn. De kortste verbinding tussen Pausdam en Jansdam zou moeten gaan door de immuniteit van Sint Pieter. De Nieuwe Gracht kwam echter rondom deze immuniteit tot stand. Vandaar de naam Kromme Nieuwe Gracht. Het aanwezig zijn van een grenssloot, in oorsprong een deel van een oude Rijnloop, om de immuniteit van Sint Pieter heen, was er mede oorzaak van dat deze 'omweg' werd gekozen.

Op de hoek van Kromme Nieuwe Gracht en Drift was bij de Jansdam een afsluitboom (Sint Pieters ameide) de grensovergang tussen de immuniteiten van Sint Jan en Sint Pieter. Een grensovergang is in feite een trechter voor het gaan en komen van mensen. Ook al was na 1580 de afsluitboom als begrenzing van de immuniteiten verdwenen, stratenloop en dus de loop van mensen op de hoek bleef, waardoor de hoek in feite een economisch belangrijk punt was. Een plaats voor het vestigen van een zaak, een winkel.

In 1603 koopt Reyer Goyerts, van beroep bakker, het hoekhuis van de erfgenamen van Anna Bolle, weduwe van Johan Roeck. Anna Bolle stierf, blijkens het opschrift op haar grafsteen in de Buurkerk, op 26 mei 1601 in de leeftijd van 88 jaar, vier maanden en vijf dagen. Het huis werd niet door haar zelf bewoond, zij verhuurde het. Of het huis door haar of eerder door haar man aan bakkers werd verhuurd is mij niet bekend. Na het overlijden van Reyer Goyerts zette zijn vrouw Agnietgen Jans de zaak voort. Nadat zij

overleden is koopt bakker Joachi m Aerts Ruysch het huis in 1644 van de erven. In 1649 is bakker Cornelis Dircks van Woudenberch eigenaar. Deze Cornelis Dircks verklaart in juni 1666 dat zijn huis oud en bouwvallig is, dat de kelder van het huis is ingevallen en dat het hele huis gevaar loopt om binnenkort in te storten. Hij is financieel niet in staat het huis te vernieuwen. Christiaan van Vianen, de stadsmetselaar in die jaren, ziet blijkbaar wel mogelijkheden. Hij koopt in 1667 het zwaar met hypotheek belaste huis en sluit met Jacob van Lakerveld, de buurman aan de noordzijde (Drift nr. 1) een overeenkomst over verschillende voorzieningen die bij een nieuw te bouwen huis getroffen moeten worden, zoals het optrekken van een zijmuur en het aanbrengen van een schoorsteen daartegen. Aan de oostzijde van het hoekhuis (nu Kromme Nieuwe Gracht nr. 4) bevond zich het toen nog onbebouwde erf, eveneens eigendom van Jacob van Lakerveld. Christiaan van Vianen verkoopt het door hem 'gemetselde' huis omstreeks 1668 aan de buurman, Jakob van Lakerveld. Er volgt dan een periode, waarin het huis niet door de eigenaars zelf wordt bewoond, maar wordt verhuurd. Het is mij niet bekend wie de huurders waren.

In 1822 verkoopt Henriette Geertruida gravin van Rechteren het huis op de hoek (Kromme Nieuwe Gracht 2 met nr. 4) en het huis ten noorden daarvan (Drift 1) aan de heer D.W. van Olst. Deze Van Olst had sinds 1813 het pand Drift 1 gehuurd als directeur der brievenposterij (het eerste postkantoor te Utrecht). De gravin kon in 1822 bij de verkoop geen bewijzen (transportakten) overleggen, hoe zij in het bezit van de huizen gekomen was. Zij verklaarde, dat zij en haar familie meer dan dertig jaren in het rustige en ongestoorde bezit van beide huizen waren geweest. De erven van Jakob van Lakerveld hebben in 1720 de percelen aan de Drift/Kromme Nieuwe Gracht verkocht aan Gerard Maximiliaan Pijnssen van der Aa. Een dochter van hem, Margaretha Maria, trouwde met Jacob Hendrik van Rechteren. Henriette Geertruida van Rechteren was een dochter van deze Jacob Hendrik. Langs deze lijn is zij door vererving in het bezit van deze huizen gekomen. In 1829 verkopen de erven van de heer Van Olst het hoekhuis aan Everhardus Nieuwenhuis, van beroep broodbakker. Nieuwenhuis bleef zelf aan de Steenweg wonen. In 1833 verkoopt Van Nieuwenhuis het hoekhuis aan Cornelis van Ellinkhuizen, een banketbakker. De laatste woonde niet veraf, namelijk op de hoek van Korte Jansstraat, nabij de Domsteeg. Een jaar later wordt het hoekhuis al weer door Van Ellinkhuizen verkocht en wel aan Jan van Hattem, majoor van de nachtwacht. In de akte wordt vermeld, dat de oven en de losse slaapplaatsen 'op deselver' niet in de koop begrepen zijn. Daarmede is een eind gekomen aan een lange periode van bakkers op de hoek 'omtrent Sint Jansdam'.

Het is niet voor de hand liggend, dat de bakkersoven zich in het hoekhuis op de weinige vierkante meters van de begane grond zal hebben bevonden.

Meer voor de hand liggend is de grote kelderruimte onder het huis. Ook in het belang van de brandveiligheid. Kelderruimten waren in vorige eeuwen vaak koud en vochtig. De oven zal gezorgd hebben voor een in die tijd geacclimatiseerde en dus bruikbare ruimte. En dat niet alleen voor de bakkersknechten, die de losse slaappleatsen 'op deselver' - boven de oven - hebben gebruikt, maar ook voor het niet 'muf' worden van de meelvoorraad.

Dit gebouw is het huidige pand Kromme Nieuwe Gracht 2. Het is gebouwd op de plaats van het rond 1940 gesloopte huis waarover het bovenstaande verhaal handelt.

Men is in Utrecht voorlopig nog niet uitgesproken over de esthetische kwaliteiten: past het hier of past het niet. Vanwege de plek en het uiterlijk kreeg het de bijnaam 'het scharnier.'

De wandeling

Zoals in het bovenstaande al geschreven werd: de kortste weg tussen twee punten is een rechte lijn. De kortste weg naar het volgende onderwerp loopt dan ook vanaf dit stadspaleis van glas en roestvrij staal in zuidelijke richting via de Keistraat en het Achter Sint Pieter naar de Pausdam. Je komt er natuurlijk ook als je de Kromme Nieuwe Gracht afloopt. Hier, op de Pausdam, begint het volgende verhaal.

Langs de Runnebaan

Ben van Spanje

Wandelend van Pausdam naar de Hamburgerstraat en gaande langs de westzijde van de Nieuwe Gracht, het deel waar de Trans op uitkomt, passeer je een aantal huizen die dateren uit de 17e eeuw. Ze staan op het terrein dat vroeger bij de St. Paulusabdij hoorde. De bezittingen van deze abdij vielen na de reformatie toe aan het kapittel van Oudmunster. In de abdij zelf werd het Hof van Utrecht gevestigd.

Nieuwe Gracht 19-21

In de 17e eeuw werd het terrein langs de Nieuwe Gracht verkaveld en verkocht aan vooraanstaande particulieren die er grote huizen op lieten bouwen.

Dit gedeelte van de Nieuwe Gracht, tussen Pausdam en de Paulusbrug, heette aan het eind van de 19e eeuw officieel 'Runnebaan'. Het was genoemd naar de Romeinse renbaan, waarvan toen werd aangenomen dat die heeft gelegen op de plaats van de voormalige Sint-Paulusabdij.

Na de opvallende Hofpoort, de toegang naar het voormalige Hof van Utrecht, te zijn gepasseerd en de twee prachtige, vroeg 17e-eeuwse huizen, Nieuwe Gracht 15-17, die samen 'De Wereld-

kloot' heten, komen we langs een aantal niet zo opvallende huizen in empiriestijl, waaronder Nieuwe Gracht 19-21.

Dit pand bestaat uit twee, oorspronkelijke drie, vroeg 17e-eeuwse huizen, die aan het eind van de 18e eeuw één gevel kregen, waarbij het voorste gedeelte is verhoogd.

Op de gevel van nummer 19 is bij het 25-jarig bestaan van de school in 1921 een bronzen gedenkbord aangebracht ter ere van drie van de oprichters, die toen 25 jaar het dagelijks bestuur vormden.

onderwijs. De zogenaamde 'parochiescholen' van die tijd hadden dat niveau niet.

Ik heb 7 jaar op deze school gezeten. Ja, u leest het goed, ik ben een jaar blijven zitten, ik was wat jong voor mijn leeftijd. Daarom heeft de geschiedenis van deze huizen en de daarin gevestigde school, altijd mijn belangstelling gehad, temeer, omdat mijn grootvader een der oprichters is geweest. Toen ik ook nog in Het Utrechts Archief het archief van de school vond, was het duidelijk dat daar wat mee moest worden gedaan.

St. Willibrordusschool

Op nummer 19 was van 1896 tot 1984 de St. Willibrordusschool gevestigd. In 1966 is ook Nieuwe Gracht 21 aangekocht. Van 1973 tot 1978 was de school ook gevestigd in het daartoe aangekochte pand Hamburgerstraat 38, het geboortehuis van Dr. Ariëns.

De school was door een aantal vooraanstaande katholieken voor eigen rekening opgericht in de tijd waarin de katholieken zich emancipeerden en meer gingen deelnemen aan het openbare leven. De school moest 'goed katholiek onderwijs geven aan jongens uit de burgerstand van Utrecht', en aansluiting geven bij het toenmalige middelbare

Het archief van de school

Bij de opheffing van de stichting die de school in latere jaren beheerde, is het archief overgedragen aan Het Utrechts Archief. Dit bevat op de panden betrekking hebbende akten van eigendomsoverdrachten, kopieën van resoluties van het kapittel van Oudmunster en notulen van de vergaderingen van de vereniging vanaf het begin, een pak van een centimeter of 7 dik.

Nieuwe Gracht 15-17, samen 'De Wereldkloot' geheten.

Het oudste stuk in het archief van de stichting dateert van 1627. Het betreft een resolutie van het kapittel van Oud Munster, waarbij aan jonkheer Gijsbert van Hardenbroek, kannik van dit kapittel, toestemming wordt verleend om een deur te maken in de scheidingsmuur tussen zijn erf en het daarachter gelegen terrein van het kapittel, om zodoende een uitweg te krijgen naar de poortweg naar de Runnebaan. Verder mocht Van Hardenbroek ook een stal bouwen tegen de muur van de 'scabatorswoning'.

Die uitweg was ook dringend nodig, want zijn paarden moesten door de gang van zijn huis naar de straat worden gebracht! Zo moest ook door de gang het hooi worden aangevoerd en de mest afgevoerd. Mevrouw Van Hardenbroek zal dat zéker niet op prijs hebben gesteld! In 1665 kreeg Gerard van der Nijpoort, een latere eigenaar, op bepaalde voorwaarden toestemming om zijn karos neer te zetten op een gemeenschappelijke achteruitgang met de Waalse, contra-remonstrantse dominee Pierre Agache.

Onderzoek

Bij het onderzoek naar de geschiedenis van dit stukje Nieuwegracht tussen Pausdam en Hamburgerstraat, wordt speciaal gekeken naar de panden waarin de St. Willibrordusschool was gevestigd. Verder willen we proberen licht te werpen op de eigenaren van het pand en op de geschiedenis van de school. Een eerste bestudering van de stukken laat zien dat de huizen tal van illustere bewoners hebben gehad, zoals Gijsbert van Hardenbroek, Gerard en Cornelis van der Nijpoort, de jonkheren Alexander Roëll, Johannes Roëll, Herman Roëll en Diderik Jacob baron van Reede, om enkelen te noemen.

In een toekomstige STEENGOED zal van dit onderzoek verslag worden gedaan.

Langs de Nieuwe Gracht

Simon den Daas

Wanneer je op de Runnebaan in zuidelijke richting langs het pand van de voormalige Willibrordusschool bent gelopen kun je al spoedig via de Paulusbrug naar de andere kant van de Nieuwe Gracht. Deze brug is genoemd naar de Paulusabdij waarover in het artikel van Van Spanje al sprake was. Aan de oostzijde van de gracht verder lopend naar de Brigittenbrug zie je een aantal 'gewone' grachtenhuizen staan, maar ook twee veel grotere exemplaren met natuurstenen gevelbekleding. Al deze huizen tussen de Herenstraat en de Brigittenstraat zijn, samen met de huizen die daarachter aan de Oude Kamp staan, het onderwerp van een uitgebreide studie.

De eerste resultaten daarvan zijn gepubliceerd in STEENGOED nummer 33, verschenen in februari 2002. Zoals in die publicatie over het huis Oude Kamp 3 al is geschreven, kom je, bij het zoeken naar eigenaren in de transportaktes, vaak de namen van de eigenaren van belendende percelen tegen. De positie van het huis moest immers beschreven worden en men kende nog geen huisnummers in de periode vóór 1795. De zoektocht leverde daarom een, weliswaar niet compleet, maar wel uitgebreid overzicht van huiseigenaren op die in de periode 1530 tot ongeveer 1800 hier aan de gracht woon-

De drie huizen aan de gracht die op dit moment nader onderzocht worden: de nummers 38, 40 en 42. Bij nr. 38 zijn de grote deuren te zien waardoor de rijtuigen naar binnen werden gereden bij rijtuigschilder Hendrikus Johannes Caro jr. De foto is genomen rond 1920.

De wandeling

De schrijver van het volgende artikel geeft zelf aan hoe je verder moet lopen.

den. Het zijn vooral (rijke) kooplieden, leden van het stedelijk patriciaat en adellijke families.

Aan de westzijde van de Oude Kamp zijn in die periode een aantal percelen in handen van de eigenaren van de huizen aan de gracht. Vaak worden ze verhuurd voor bewoning. Er is op twee plaatsen sprake van gebruik als koetshuis en stalling van paarden. In één geval wonen er koetsiers bij de stallen. Niet in alle gevallen zijn er banden met de huizen aan de gracht. Dan wordt er gewoond en een enkele keer is er sprake van gebruik voor ambachtelijke beroepen.

Het hierboven genoemde overzicht loopt tot de Napoleontische tijd. In de periode van de Franse bezetting en daarna tot de vastlegging van het bezit van onroerend goed bij het kadaster rond 1830 zijn lacunes ontstaan in de archieven. De transporten vonden over het algemeen wel plaats door middel van een notariële akte, maar registratie daarvan in een stedelijk register was niet meer verplicht. Het werd dan ook niet altijd gedaan. Het is verbazend hoeveel gegevens toch nog boven tafel te krijgen zijn langs andere wegen.

Na de instelling van het kadaster kan er op basis van de kadasternummers veel eenvoudiger per huis worden verder gezocht.

Op dit moment richt het onderzoek zich speciaal op de drie laatste huizen ten noorden van de Brigittenstraat: Nieuwe Gracht 38, 40 en 42. Natuurlijk komen daarbij ook de huizen aan de orde, die achter de nummers 38 en 40 aan de Oude Kamp staan. Oorspronkelijk hebben die namelijk behoord bij de huizen aan de gracht. Er wordt gezocht naar portretten, persoonlijke gegevens en documenten van de bewoners en eigenaren.

Van nummer 42 is inmiddels bekend dat er vanaf 1581 continu handelaars hebben gewoond, vanaf 1652 tot 1913 zelfs allemaal wijnhandelaren. De wijn werd opgeslagen in de kelders, waarbij ook gebruik gemaakt werd van de grote kelder in het brug-

Deel van het interieur van de kelder in het bruggehoofd van de Brigittenbrug. Het is nog steeds te zien dat er vroeger wijn werd opgeslagen.

gehoofd van de Brigittenbrug. De kelders hebben na 1913, onafhankelijk van het woonhuis, met een eigen toegang in de Brigittenstraat, in ieder geval nog tot 1940 als wijnopslag gefunctioneerd voor de N.V. Utrechtse Wijnhandel. Die hield na 1913 kantoor in het achter het huis gelegen gebouwtje Brigittenstraat 2, dat oorspronkelijk bij het huis behoorde (en dat er ook op dit moment weer bij hoort)

Wat betreft de nummers 38 en 40: het is nog niet duidelijk wat de betrekkingen zijn geweest tussen Goirt van Voirde Henrickszoon en Goirt van Voirde Goirtszoon. De eerste was in de eerste helft van de 16e eeuw eigenaar van het huis dat stond op de plaats van de huidige nummers 38 en 40. Samen met Evert Zoudenbalch en nog enkele andere medestanders heeft hij na het einde van de Utrechts-IJsselsteinse oorlog in 1511 in de stadsmagistraat het beleid bepaald. De gildenopstand in 1525 was vooral tegen hem en zijn medestanders gericht. Hij werd verbannen. Het huis werd geplunderd en stond geruime tijd leeg. Na de machtsovername door Karel V in 1528 werd de verbanning van Goirt opgeheven. In een artikel in het jaarboek van Oud Utrecht wordt gesteld dat zijn weduwe in de 30-er jaren de verkoop van het huis – in 1526 aan een van de tegenstanders – heeft aangevochten. Vermoedelijk gaat het om een ander pand in zijn bezit, vlak bij het stadhuis aan ‘de Plaets’, want volgens de registers van transporten en plechten wordt uit de boedel van wijlen Goirt van Voirde Henricszoon pas in 1540 het huis aan de Nieuwe Gracht conform zijn testament overgedragen aan de ‘Armen Noot-hulp.’ Wanneer is hij overleden? Volgens het artikel in ‘Oud Utrecht’ stierf hij kinderloos, maar wie is dan die Goirt van Voirde Goirtszoon die in 1540, op dezelfde dag dat de ‘Armen Noot-hulp’ het huis krijgen overgedragen, het huis van die organisatie in erfpacht krijgt?

Het is één van de leuke puzzels die nog opgelost moet worden.

Hopelijk komen bij de zoektocht ook nog meer gegevens over bouw en verbouw te voorschijn. Er is een akte uit 1630 gevonden, over inbalken in het huis Montfoort (aan de noordzijde van nummer 38) en tevens over het leggen van een goot en het onderhoud daarvan. Het is een overeenkomst tussen Mr. Anthonis de Ridder van Groenesteijn, eigenaar van nr. 38 en 40, en de burggraaf van Montfoort, eigenaar van nr. 36. Onder de marmeren tegels in de gang van nr. 38 heeft de huidige eigenaar nog twee vloerniveaus gevonden, een met rode, ongeglazuurde tegels en daaronder een met klinkerbestrating. Dat laatste kan wijzen op een poortje naar het achterterrein, naar de camera's die daar stonden of op een ozendrop (ruimte tussen twee huizen voor de afvoer van regenwater, dus vóór dat er goten werden aangelegd). Aan de plaats van de noordmuur van de kelder is te zien waar de oorspronkelijke noordmuur van het huis heeft gestaan.

Het zoeken naar verbanden tussen mensen en bouwkundige gebeurtenissen is een van de leukste aspecten van deze hobby.

Door een wat groter gebied te onderzoeken en niet binnen de beperking van één huis of perceel te blijven kunnen gegevens boven tafel komen, die anders verborgen zouden blijven. Mede daardoor lag er na de publicatie over Oude Kamp 3 nog veel ongebruikt materiaal op de plank. Maar hoe meer er bekend is, hoe meer vragen er zijn, hoe meer er nog uitgezocht moet

worden. Het is een vicieuze cirkel, verslavend. Is dat leuk? Vraag niet aan een verslaafde waarom hij verslaafd is!

De tuin van Nieuwe Gracht 40 (wijk A 898).

De tekening wordt op basis van de kleding rond 1830 gedateerd. Volgens het onderschrift onder de tekening zien we Hendrik Anthony Frederik Gobijs, (lid van de gemeenteraad en thesaurier) met zijn zoon en een van zijn dochters.

Aangezien de zoon in 1830 13 jaar oud is zou dat kunnen kloppen. Volgens de signering is de tekening gemaakt door H.A. F.A. Gobijs. De zoon heeft die initialen en is op de tekening met papier en potlood of pen in de weer. Aangezien er bij het onderschrift ook het jaartal 1849 geschreven is, heeft hij het waarschijnlijk later uit zijn herinnering getekend (hij is tot zijn dood in 1899 in het huis blijven wonen).

De IJzeren Hoet

Frederike I. Kappers

Inleiding

In juni 1989 viel een brief van de gemeente Utrecht op mijn deurmat met de mededeling dat de gemeente bezig was een herstelplan geveltekens van de grond te krijgen. In vroeger tijden functioneerden de geveltekens als adres-aanduiding en als beroepsaanduiding. In de bloeitijd van het gevelteken (16e -19e eeuw) waren er in Utrecht ruim 1000 geveltekens aanwezig. In 1989 waren er zeer veel verdwenen. De gemeente wilde in het kader van het herstelplan een register aanleggen van geveltekens in het gebied binnen de Singels, met gegevens over het pand, de huisnaam, het gevelteken, wat er over het gevelteken bekend is, de te nemen maatregelen en de kosten van restauratie. Om de eigenaren te stimuleren mee te doen met het herstelplan stelde de gemeente een subsidie in het vooruitzicht. De gemeente wilde beginnen met het proefgebied Oudegracht nrs. 173 t/m 321. Het was de gemeente gebleken dat het pand Oudegracht 293 vroeger een gevelteken had in de vorm van de op de gootlijst geschilderde huisnaam 'De IJzeren Hoet'. Namens de gemeente werd voorgesteld om mijn huis opnieuw met deze huisnaam te sieren. Een subsidie van 75% van de kosten werd toegezegd.

Het leek mij een goed plan om de naam van het huis weer aan te brengen, maar niet geschilderd. Ik was erg gecharmeerd van het werk van gevelsteenhouwer Koos Boomstra¹) die een paar huizen verderop in de werfkeelder van nummer 287 een restauratieatelier heeft. De gemeente bleek bereid een gevelsteen aan te laten brengen door Boomstra. De grote vraag was nu natuurlijk: wat moet er op staan? Uit het overleg kwamen de volgende onderdelen: de naam van het huis, een afbeelding van een ijzeren hoed, het jaar van de eerste vermelding van de naam en het jaar van het aanbrengen van de steen. En daarmee begonnen de 'problemen' en het onderzoek.

What's in a name? Is een naam zo relatief als Shakespeare zegt?

In de tijd dat het huis zijn naam kreeg zal er een relatie geweest zijn met de activiteiten van de bewoners. Later zal de naam zijn eigen leven gaan leiden.

De datum en de naam

Wat vertelt de naam over de historie van het huis? Ik woon sinds 1984 in De IJzeren Hoet en had mij voorgenomen de geschiedenis van huis en omge-

De wandeling

We lopen verder in zuidelijke richting tot aan de Quintijnsbrug. Die gaan we over en dan in westelijke richting door de Zuilenstraat en de Korte Smeestraat naar de Oude Gracht. We gaan de Smeeburg over, linksom en lopen aan de westzijde van de gracht tot ongeveer halverwege de volgende brug.

ving te gaan bestuderen als ik t.z.t. meer tijd zou hebben. In 1989 was dit nog niet aan de orde. Dat onderzoek werd nu echter toch urgent. Maar er was niet veel tijd voor details. Gelukkig is in het Utrechts Archief over de Oudegracht snel in de klappers op de registers van transporten en plechten tot in de 15e eeuw te vinden wie wat wanneer gekocht heeft of een hypotheek genomen heeft. De naam wordt in deze documentatie voor het eerst genoemd in 1588. Adriaen Adriaensz Spijcker den Jonge en Sophia Henricxdr namen op 7-10-1588 een plecht (hypotheek) op het pand.

Als oudste vermelding werd daarom gekozen voor het jaar 1588.

De afbeelding

Het register gaf onder het kopje 'huisnaam' ook aan dat er in 1637 een uithangbord geweest moet zijn met de naam Den ijseren Hoet en dat er in 1663 een uitsteek was met de naam De Stormhoed. Afgaande op de beschikbare kennis is het huis bijna steeds 'de IJzeren Hoet' genoemd. Het Groot Nederlands Woordenboek verklaarde het woord Stormhoed als volgt: eenvoudige helm zonder vizier, kin- of nekstuk, doch meestal met een rand. Het Middelnederlandsch Woordenboek noemde onder het lemma Hoet o.a. de volgende voorbeelden: 'Elc hadde enen yserinen hoet op sijn hovet; ...een vol hernasch, te weten een panser, een yseren hoet, een hontscovel ende een borst.'

Een snelle blik in de boekjes van Van Lennep en Ter Gouw (1868, De Uithangteekens en Het boek der Opschriften) leverde niets op. Ik heb geen aanwijzingen gevonden dat er ooit een gevelsteen aanwezig is geweest.

De naam van het huis en de ligging vlak bij de Smeestraat maakten dat het zoeken ging in de richting van een wapenrusting uit de periode rond 1600. In het Legermuseum te Delft werd in de museumwinkel een afbeelding gevonden van een soldaat met helm op zijn hoofd, terwijl hij in de weer was met een spies, die wel passend leek. Het betrof een reproductie van een kleurenprent die gemaakt moet zijn door Jacques de Gheijn II voor zijn 'Illustraties bij wapenhandelinghe van roers, musquetten ende spiessen', verschenen in 1607 te 's-Gravenhage. De periode klopte en de helm zag er aantrekkelijk uit met een grote vederbos. Deze helm is in dezelfde kleurstelling overgenomen op de gevelsteen.

Het maken van de steen

Het moge duidelijk zijn dat goed opdrachtgeverschap van gevelstenen inhoudt dat de historische achtergrond van een naam moet worden ingebracht om tot een verantwoorde uitbeelding te komen. Enige artistieke vrijheid is vervolgens bij het ontwerpen geoorloofd. Koos Boomstra heeft eerst een kleischets gemaakt. Deze is op de toekomstige hangplek tussen de twee ramen van de begane grond omhoog gehouden, om het perspectivisch effect op de passanten te onderzoeken. Nadat de kleischets goedgekeurd was door de opdrachtgevers heeft hij de gevelsteen gehouwen uit Faurion kalksteen (afmeting 40/50), gepolychromeerd en met een vernislaag weervast gemaakt. Na aanbrengen in de gevel is enige nazorg gewenst in verband met het vervuilende straatklimaat. Regelmatig afnemen met lauw water en af en toe een beschermende vernislaag aanbrengen verlengt de levensduur volgens Koos Boomstra.

Hierbij zou het verhaal over de gevelsteen beëindigd kunnen worden. Omdat deze steen de eerste was uit het herstelplan voor geveltekens van de Gemeente Utrecht is er op gepaste wijze een feestje gebouwd: de gevelsteen werd weer afgedekt, zodat de toenmalige wethouder voor o.a. Monumentenzorg, drs. W.P.C. van Willigenburg, op 19 oktober 1989 de steen kon onthullen. Er waren toespraken, er waren bedankjes, er was een hapje en een drankje. Dit alles onder toezien oog van de buurtbewoners en de verslaggever van het Utrechts Nieuwsblad.

Sindsdien heeft Boomstra de stad Utrecht verfraaid met vele typen gevelstenen en enkele consoles. Hij mag zich nog steeds verheugen in een gestage stroom opdrachten, ook van buiten de stad. De gemeente Utrecht stimuleert het aanbrengen van geveltekens binnen de Singels tot op de dag van vandaag met een subsidie van 75%.

Hoe nu verder

De steen siert nog steeds (2003) de gevel. Maar hoe zat het nu met de betekenis van de naam en de geschiedenis van huis en bewoners?

Lang na de onthulling van de steen heeft huisgenote Inke Camphens²⁾ een doctoraalscriptie gemaakt over het huis. Zij kwam met aanvullende gegevens uit de archieven. Zoals gebruikelijk bij onderzoek leverde dit weer nieuwe vragen en onzekerheden op. Zij wees er op dat in de 16e eeuw veel 'kistenmakers' op dit stuk van de gracht een huis bezaten. Wel iets anders dan harnassen. In 1997 kwam zij de volgende intrigerende tekst tegen in het 'Raads dagelijks boek' uit 1473:

'Overdroegen scepenen, raide ende oudermans dat men terstont van des raitz weggen ene wete zel laten doen den weerden ende weerdinnen in 't Rode Gordijntgen, Arntgen, in den IJseren Hoot ende dat Lederen Ersgatt

dat zij binnen achte dagen naistkomende hoerer tappen laten ende daerentheden niet meer en tappen noch dat zij van deser tijt voert ghenen oneerbaere herberghe en houden bij zwaerer correxy tottes raets goetduncken.' Slaat deze IJseren Hoot op Oudegracht 293? We weten uit een bouwhistorisch onderzoek dat tijdens groot onderhoud van het huis in 2000 door medewerkers van het ABC is uitgevoerd, dat delen van de achtergevel te dateren zijn op eind 14e/begin 15e eeuw. Het huis bestond in ieder geval in die tijd.

Nu ik dit jaar de tijd aan mijzelf heb, wil ik het onderzoek weer oppakken. Zoals blijkt uit het voorgaande zijn er vragen genoeg:

Wat heeft de naam 'de ijzeren hoet' met het huis en/of de buurt te maken; is er een relatie met de smeden van de Smeetoren?

Was er elders in de stad een herberg met dezelfde naam; was er een verband met Oude Gracht 293?

Waren de eigenaren ook de bewoners of waren dat weer andere personen? Recente geschiedenis is vaak nog lastiger te achterhalen dan verder weg liggende. Mijn onderzoek heeft opgeleverd dat van ca. 1888 tot ca. 1977 door de firma 'N.V. Handelsmaatschappij voorheen W.F. de Swart' in het huis (en enige jaren ook in nr. 295) een handel is gedreven in alles wat maar prettig verhandelbaar was, waaronder de laatste jaren van haar bestaan meubels en artikelen voor woninginrichting.³⁾ Dit heeft zeker niets met een ijzeren 'hoet' te maken.

Ik zou het zeer op prijsstellen als de dames en heren die dit artikel lezen mij verder kunnen helpen met informatie over Oude Gracht 293 in het algemeen en de handel en wandel van de firma de Swart in het bijzonder.

¹⁾ Boomstra werkte in deze tijd onder de artiesten naam Jan van de Dom van Utrecht. Tegenwoordig werkt hij ook onder de naam Jan Zonder Land.

²⁾ Inke Camphens, 25-7-1996, Een onderzoek naar de oudste geschiedenis van 'de IJzeren Hoet'. Werkstuk voor de cursus 'Utrecht en de Middeleeuwen'. Universiteit Utrecht.

³⁾ HUA, Handelsregister Kamer van Koophandel & Fabrieken voor Utrecht en omgeving, handelsregister 1922-1982, toegang 473, inv.nr.. 757.

De wandeling

Het volgende project bereiken we door terug te lopen naar de Smebrug, linksaf de Lange Smeestraat in, eerste straat links (Springweg), het derde huis links.

Een klein huisje

Wim Zwanikken

Als wij door de Springweg liepen, op weg naar bijvoorbeeld het station, stond de deur van nummer 152 een enkele keer open. Dat maakt altijd nieuwsgierig. Je zag dan een steegje waarvan de muren volhingen met ladders en touwen. Timmerlui en loodgieters liepen er met materialen te sjouwen. We dachten dat even naar binnen kijken geen kwaad kon. Dat pakte anders uit. Want toen jaren later, in 2000, het pand te koop stond, bleken we ongemerkt een ongezonde affectie voor die plek te hebben ontwikkeld. Het gezond gebleven gedeelte van het verstand kwam daar niet meer boven uit. Zodoende werden we eigenaren van Springweg nummer 154, een desolaat huisje met een strookje grond erachter en verkregen we het recht van overpad via de bewuste steeg.

Van dit pand hebben we letterlijk elke centimeter gezien. We hebben daar schoongemaakt, systeem- en boardplafonds verwijderd, vloeren blootgelegd, gebikt, gekrabd, gevuld en gepleisterd, passende oude materialen verzameld, de dichtgegooide kelder uitgegraven en wat al niet meer. We hebben ook, voorzover dat het werk van de aannemer niet stoorde, van alle situaties aantekeningen gemaakt, foto's genomen, en alle gevonden voorwerpen in zakjes en dozen bewaard.

We vonden vele flessen en potjes; een handvol stuiters en knikkers; vele pijpenkoppen en -steeltjes; koperen en zinken centen en halve centen, de oudste uit 1827; twee wit geëmailleerde pispotten met een gezamenlijke inhoud van ongeveer 6 liter, goed voor een lange nacht; een doosje scheermesjes van het merk Nationaal; kralen, knopen, kinderarmbandjes en halskettinkjes; speelkaarten met reclame van de Stadskelder Finjé; een kienschijffe met het getal 50 erop; een oproep uit 1949 om op de PvdA te stemmen en als tegenprestatie een gratis openluchtvoorstelling van het 'bekende politieke R.R.-Cabaret' op het Geertkerkhof bij te wonen; op deugdelijk karton geschilderde werken van ons onbekende meesters met de afbeelding naar de muur gespijkerd; grote handgesmede nagels; de stukgeslagen keulse inmaakpot met de stenen er nog naast onderin de dichtgegooide kelder; resten servies; enkele gave blauwe tegels; zakken vol scherven gebruiksgoed uit diverse eeuwen; nog onontcijferde snippers papier uit scheuren in de balken; tenslotte vier kloeke zakken met (soep?)botten, gevonden in de kelder tussen twee plavuizen vloeren in.

We willen graag te zijner tijd het verhaal van dit huisje opschrijven. Wij kunnen dan niet voorbij aan het feit dat in de steeg achter de deur Springweg 152 tot voor kort meer huizen en huisjes hebben gestaan.

Wij zijn niet de enigen die vragen hadden over dit plekje: de bouwhistoricus Kipp heeft de bebouwing in de steeg beschreven en de architect Temminck Groll meer in het bijzonder Springweg nummer 154.

Inmiddels hebben we contact gelegd met een van de oud-bewoners van nummer 154; vonden we iemand die in zijn jeugd op nummer 156 woonde en inmiddels bleek ook uitgerekend de directeur van het UMF, de heer Peter de Wit tijdens zijn praktijkjaar te hebben meegewerkt aan de bouw van de nummers 156 en 158.

Met behulp van hun ervaringen en herinneringen, met de hierboven beschreven gemengde waren en een flinke zoektocht door de archieven, moet het mogelijk zijn de geschiedenis van dit huisje weer iets verder uit te diepen.

C.L. Temminck Groll: Middel-eeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noord-Westeuropese steden. 's-Gravenhage, Nijhoff, 1963, p. 69.

A.F.E. Kipp: in: Archeologische en Bouwhistorische Kroniek 1984 Gemeente Utrecht, p. 172-173.

De wandeling

Het laatste project bereiken we door terug te lopen naar de Lange Smeestraat, linksaf naar de Catharijnesingel, de Bartholomeïbrug over en linksaf een stukje de singel op.

Een 17e-eeuwse vaandeldrager

Joop van Markesteijn

Inleiding

Soms valt het je meteen op. Soms duurt het jaren, maar het kan ook zo zijn dat je het nooit ziet. Ik wist dat er op de Jutphaseweg een tweetal tegeltableaus zaten op het pand hoog op de gevel van een autoshowroom. Als ik langs het pand kwam zag ik deze tegeltableaus niet. Jaren later wees iemand mij ze aan. Zo kan het ook u vergaan als u in zuidelijke richting over de Catharijnesingel loopt. Het is mogelijk dat u niet weet, dat in het regen- en windportiek van het pand Catharijnesingel 79 een circa 100 jaar oud tegeltableau zit. Graag wil ik u erop wijzen en daar iets over vertellen.

Op 22 april 1904 vroeg Jac. van Es Jr. vergunning voor het bouwen van 'twee Heerenhuizen aan het Catharijnesingel terrein, bij het kadaster bekend als Gemeente Catharijne Sectie D nr. 2802', thans de nummers 78 en 79. Hij leverde hierbij een door hem getekend ontwerp in en vier dagen later werd de vergunning door de bouwinspecteur afgegeven. Vader en zoon Van Es hadden samen een bouwbedrijf. Ze waren architecten/bouwers voor eigen rekening. Nieuw waren de bouw kavels aan de Catharijnesingel niet voor hen. Ook de naastgelegen drie panden zijn door hen ontworpen en gebouwd en waren nagenoeg voor bewoning gereed. De eerder genoemde

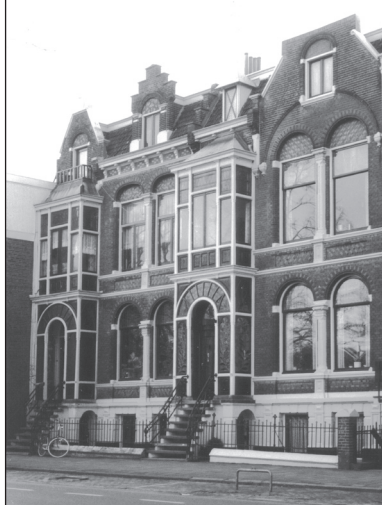

de twee herenhuizen zouden zij zelf gaan bewonen. Het liep echter anders. Vader Van Es overleed nog voordat beide panden gereed waren. Het bouwbedrijf werd na gereedkomen van de nog in aanbouw zijnde woningen opgeheven en de herenhuizen werden verhuurd. De eerste bewoners betrokken in mei 1905 de woning en daarna volgden er nog velen voordat ons gezin in 1980 op nummer 78 kwam te wonen. Het huis was, dankzij de vorige bewoners, de familie Top, u weet wel de bakker van de speculaasjes, nog 'tiptop' en niet ten ondergegaan aan de vernieuwingsdrift die de jaren zestig van de vorige eeuw zo kenmerkten Dit geldt ook voor het buurpand nummer 79. Geen moderne

entree, geen doorzonkamer niets van dat al. Maar wel de nog in altijd gebruik zijnde oorspronkelijke keuken in het souterrain.

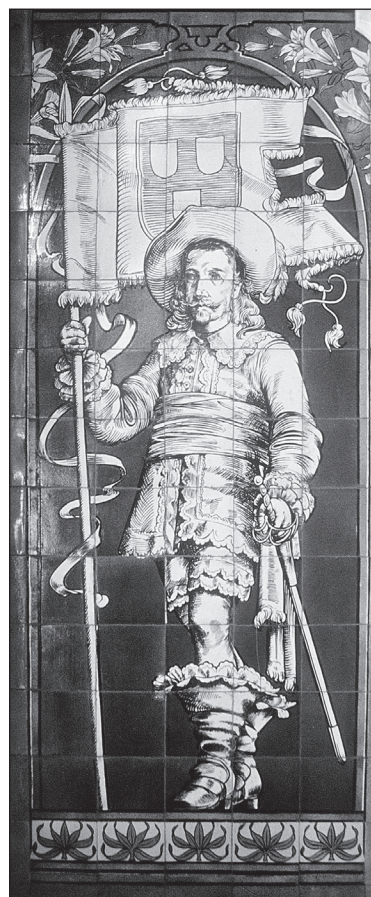
Het Tegeltableau

De voorportalen van beide panden zijn uitgevoerd in glas-in-lood voorstellingen in de, voor die bouwperiode geldende, Jugendstil. Het glas-in-lood is afkomstig van één van de vele, toen in Utrecht aanwezige, ateliers en uitgevoerd in zogenaamd kathedraalglas. Van het rechter pand, nummer 78, is het voorportaal rondom uitgevoerd in glas-in-lood. Het linker pand, nummer 79, is gebouwd tegen het enigszins vooruitstekende buurpand, dat een jaar eerder was gebouwd. Hierdoor kon het voorportaal niet rondom uitgevoerd worden in glas-in-lood. In de plaats hiervan is aan de linkerkant van dit portaal, tegen de wand van het buurpand, tijdens de bouw of op een later tijdstip, een tegeltableau aangebracht met een afmeting van 168,5 bij 64,5 cm, bestaande uit $5 \times 13 = 65$ tegeltjes van 128 x 128 mm. De lambrisering onder het tableau bestaat uit een geheel ander soort tegeltjes, die van latere datum zijn. Het tableau stelt een 17e-eeuwse Vaandeldrager voor en hierover wil ik iets vertellen. Tegelijkertijd wil ik u deelgenoot maken van mijn speurtocht naar de maker en ontwerper hiervan. Ik stelde mij hierbij de volgende vragen: wie is deze persoon, van welk (schilderij) tafereel is deze figuur gekopieerd of is dit een fantasiefiguur? In welke tegelfabriek en in welk jaar is dit tableau gemaakt en wie tekent voor deze voorstelling? Wanneer is dit tegeltableau hier geplaatst, tijdens de bouw of op een latere datum? Ik dacht dat het niet moeilijk moest zijn op bovenstaande vragen antwoord te krijgen temeer daar in de afgelopen jaren de bouwgeschiedenis van de Jugendstilpanden door velen bestudeerd is en er zoveel nieuwe gegevens over Jugendstiltegels- en ornamenten boven water zijn gekomen. Maar dat bleek anders te zijn. Ik ben begonnen met navraag te doen bij de huidige bewoners van het pand. Eén van de bewoners had het idee dat het tegeltableau het familiewapen voorstelde, daar het pand sinds 1947 familiebezit is. Dit kwam mij wat al te lichtvaardig voor. Inmiddels had ik de kleinzoon van de architect/bouwer opgespoord. Hij was in 1924 in dit huis geboren en kwam later tot het jaar 1947 regelmatig bij zijn grootvader in dit huis op bezoek en vertelde dat dit tegeltableau, voor zover hij het zich kon herinneren, er altijd gezeten had. Bouwgegevens zijn er niet meer en hij had ook geen idee waarom juist dit tegeltableau door zijn grootvader was uitgekozen. Wel vertelde hij dat zijn grootvader eigenlijk, evenals diens broer, best soldaat had willen zijn, maar hij was meer nodig in het bouwbedrijf van zijn vader. Ook vertelde de

kleinzoon dat wandelen met zijn grootvader er niet bij was; er werd gelopen in stevige pas, gemarcheerd. Meer kon hij mij hierover niet vertellen. Dus ook dit spoor liep dood. Ik moest andere wegen gaan bewandelen om achter het geheim van het tegeltableau te komen. Ik ging het tableau, tegel voor tegel, zorgvuldig inspecteren op mogelijke cijfers, letters en initialen. Voorlopig zonder resultaat. Doordat het tegeltableau smaller is dan de wand van het portiek, is de ruimte ernaast opgevuld met andere tegeltjes. Dit zou er op kunnen duiden dat het tableau niet gelijk met de bouw van de woning, maar op een latere datum aangebracht zou kunnen zijn, temeer daar de architect/bouwer, tot aan zijn dood in 1947, eigenaar van het pand bleef en in deze woning gewoond heeft van 1920 tot 1924 en van 1937 tot 1947. In beide perioden heeft hij verschillende verbouwingen uitgevoerd, onder andere de splitsing van de woning in een boven- en benedenhuis. Ik ging nu zoeken naar alles wat over

tegels, tegeltableaus en tegelfabrieken uit de periode eind 19e begin 20e eeuw bekend is, want dat dit tableau in deze periode is gemaakt is wel zeker. Ook kwam ik er achter dat het beeldrecht vóór 1906 niet wettelijk geregeld was, zodat voorstellingen van schilderijen, gravures door nagenoeg alle plateelbakkers, voor zowel losse tegels als voor tableaus, naar hartelust werden gekopieerd. Tevens heb ik enkele tegelkundigen benaderd, die hun sporen op dit gebied verdiend hebben, onder het motto: 'Kenniss wordt meer als je het deelt'. Mijn eerste zoek- en speurwerk was meteen raak: ik trof het tegeltableau aan in de brochure uitgegeven door Frans Landzaat & Eef Meijer van Putten getiteld: 'Tegels in Utrecht; waar zijn die?' Hierin wordt het tegeltableau van de Vaandeldrager vermeld als zijnde 'een fraai tegeltableau voorstellende een 17e-eeuwse edelman', vervaardigd in de periode 1890-1910; het zou afkomstig kunnen zijn uit de destijds bekende Plateel- en Gleibakkerij Jan van Hulst uit Harlingen. Deze tegelfabriek is in de jaren dertig van de vorige eeuw opgehouden te bestaan en werd in 1972 door de familie Oswald weer nieuw leven ingeblazen door de oprichting van de Harlinger Aardewerk en Tegelfabriek. In het museum 'Het Hannemahuis' te Harlingen zijn, met name uit de periode 1895-1915, nog een groot aantal modellenboeken aanwezig. Een bezoek aan deze fabriek en aan het museum gaf mij nog niet direct de aanwij-

zing dat het tegeltableau uit deze fabriek afkomstig is, alhoewel de kleurstelling van de tegels grote overeenkomsten vertoont met de destijds door Van Hulst gefabriceerde tegels. Ook uit nader onderzoek in de archieven van de fabriek, door de conservator van het 'Het Hannemahuis', is geen enkele aanwijzing gevonden dat dit tegeltableau door deze fabriek zou zijn gemaakt.

De Voorstelling

Waarom kies je als architect, bouwer, eigenaar en bewoner een tegeltableau met als voorstelling een 17e-eeuwse Vaandeldrager in een met glas-in-lood uitgevoerd Jugendstil buitenportaal? In Zuid-Europese landen en met name in Portugal komen dergelijke (semi)militaire figuren veelvuldig voor als 'figures de convite' (ook wel 'poortridders' genoemd) in de voorportalen en trappenhuisen van voorname huizen en gebouwen¹). Misschien kon het vaandel mij informatie verschaffen. Ik raadpleegde hiervoor het standaardwerk op dit gebied: 'Handboek der Wapenkunde' van J.B. Rietstap. Hierin stond in deel 3 op blz. 106 een nagenoeg overeenkomend wapen met 3 schilden in een rood veld. Dit wapen behoort toe aan De la Tournexaye. Een wapen met 3 schilden bestond dus. In het 'Handboek' kon ik de goede kleuren in het wapenveld niet vinden. Ik werd gewezen op een transportakte uit 24 augustus 1661, waarin Hendrick van Pothuijsen aan Abraham Ariens van der Schilde, pannebacker, een stuk land verkocht, gelegen op Westraven aan de Vaartse Rijn, waarop hij een pannen- en vloertegelbakkerij stichtte, die later de naam kreeg van 'Westraven'. Deze Van der Schilde(n) was tevens drager van een wapen bestaande uit 3 schilden, dat verdacht veel lijkt op het door mij gezochte wapen²). Maar waarom zouden de Gebrs. Ravesteijn, van de tegelfabriek Westraven een tegeltableau maken van de 'oer'-grondlegger van het bedrijf en het daarna van de hand doen? Nee, dan denk ik eerder dat dit het wapen van het St. Lucasgilde³) is, een gilde gevormd uit kunstschilders en opgericht in 1611. Het wapenveld van dit gilde bestaat uit 3 schilden. De figuur met het vaandel is gekleed in een 17e-eeuwse 'outfit'. Hij draagt laarzen, een sjerp en flambard en houdt zijn rapier vast als een volleerd soldaat. Al met al lijkt het mij een figuur die poseert voor een schilderij (?) dat, of als portretschilderij boven de haard kwam te hangen of deel uitmaakte van een groter schilderij. In het exercitieboek 'Wapenhandelinghe' van Jacob de Gheyn uit 1607 komt een aantal figuren voor die krijgskundige handelingen uitvoeren. Maar geen van die soldaten uit het Staatse leger onder Prins Maurits lijkt op onze 17- eeuwse man. Wel is uit de serie de 'Spies-dragher', prent 15, uit genoemd boek een tegeltableau gemaakt. Dit tableau is in 1634 vervaardigd⁴) en behoort tot de collectie van het Nederlands Tegelmuseum. Zoals deze figuur is getekend, zou de voorstelling gekopieerd kunnen zijn van één der gravures van Abraham Bosse en Jacques Callot (1629-1636)⁵). Echter bij nadere bestudering van deze

gravures komen de uiterlijke kenmerken van deze voorstellingen niet overeen met die van de Vaandeldrager. In het boek 'Schutters in Holland⁶)' zijn een aantal afbeeldingen opgenomen van schilderijen uit de 17e eeuw, van bekende en minder bekende schilders, waarop schutters zijn geportretteerd. Weliswaar staat de Vaandeldrager er niet bij, maar er zijn wel grote overeenkomsten.

Randdecor

De randversiering maakt onderdeel uit van de gehele voorstelling. In plaats van afzonderlijke rechthoekige tegels van 128x64 mm te gebruiken, zijn de randen geschilderd op de voor dit tableau toegepaste vierkante tegels van 128x128 mm. Op een deel van deze tegels, met name aan de bovenzijde, is een deel van een bloemmotief aangebracht, dat precies aansluit bij de rest van het totale dessin. De zijkanten eindigen abrupt evenals de bruine rand aan de boven- en onderzijde. Dat dit tableau deel uit zou maken van een groter geheel zou kunnen betekenen dat er ergens in den lande één of meer gelijksoortige tegeltableaus zouden moeten (hebben) bestaan. Hiervoor heb ik geen aanwijzingen gevonden. Intussen is mij wel duidelijk geworden, na vergelijking van een groot aantal portiektableaus, dat het tegeltableau van de Vaandeldrager, gezien de afmeting, niet gemaakt is voor het portiek van deze woning. Alle door mij bekeken tableaus passen feilloos in het portiek waarin zij zijn aangebracht en dat is bij het onderzochte tableau niet het geval.

Tegels en Tegelbakkerijen.

Een andere mogelijkheid zou kunnen zijn dat de tegellambriseringen, die in beide huizen in de vestibules voorkomen, wellicht uit dezelfde tegelbakkerij afkomstig zouden kunnen zijn, waar ook het tegeltableau vervaardigd is.⁷) Op

deze tegels is geen enkel kenmerk te onderscheiden, dus werd ik daar ook niet veel wijzer van. Maar...een beetje geluk moet je hebben: toen wij destijds na de aankoop het lege huis betraden, troffen wij in de kelderkast een door de vorige bewoners achtergelaten doos met verschillende oude en nieuwe tegeltjes aan. Het was deze doos, die wij ons herinnerden. Welnu, hierin zaten, behalve een aantal tegeltjes die wij niet thuis konden brengen, ook een vierkante tegel en een randdecorategel beiden afkomstig van de tegellambri-

sering uit de vestibule. Op de achterzijde is te lezen: 'Joost Thooft & Labouchere Delft Holland'. Dit betekent dat de tegels, gevormd tot tegellambrisering, zijn vervaardigd bij deze fabriek, die in 1903 de naam kreeg van 'De Porceleyne Fles'. Het ontwerp van de tegel is gemaakt door Adolf Comte (1850 – 1921), die tevens als artistiek adviseur verbonden was aan deze aardewerkfabriek.⁸⁾ Hiermee was wel de tegellambrisering, maar nog niet de Vaandeldrager ontmaskerd. De voor dit tegeltableau gebruikte tegels komen, qua kleur en maat en als voorstelling, niet overeen met hetgeen door

'De Porceleyne Fles' destijds werd gemaakt. De buurhuizen, Catharijnesingel nrs. 75 t/m 77, door dezelfde architect/bouwer gebouwd, hebben eveneens een tegellambrisering in de vestibule. Op grond van kleur, motief en formaat (150x150 mm) van deze tegels⁹⁾ worden ze toegeschreven aan de Faience- en Tegelfabriek 'Holland' te Utrecht.

Nawoord

Uit het voorgaande blijkt dat mijn speurtocht tot nu toe nog niet heeft geleid tot duidelijke antwoorden op al mijn vragen. Wel heb ik meer inzicht gekregen in tegels en tegelfabrieken en dan voornamelijk in het tijdvak 1880-1920, de Jugendstilperiode. Ik heb vele gesprekken mogen voeren met deskundigen op dit gebied, veel tegelboeken geraadpleegd, een groot aantal tegeltableaus bekeken in verschillende musea, maar ook in binnen-en buitenportieken. Op mijn ontdekkingstochten heb ik geen enkele zekerheid gekregen omtrent de herkomst van het tegeltableau. Wel ben ik vrij zeker dat dit tegeltableau, voorstellende de Vaandeldrager, vervaardigd is in de periode 1895-1910, maar niet speciaal gemaakt is voor dit portiek. Wellicht is het toch, een tot op heden onbekend werk, afkomstig van de Plateel- en Gleibakkerij Jan van Hulst uit Harlingen? Maar misschien stelt het nauwelijks zichtbare, na een grondig reiniging te voorschijn gekomen, tekenje in de hoek van het randdecor een eikenblaadje (?) voor. In dat geval is het tableau afkomstig van de Faience- en Tegelfabriek 'Holland'.¹⁰⁾ Deze veronderstelling wordt nog versterkt door het tegeltableau, voorstellende een jongen met hond, dat ik aantrof aan een woning¹¹⁾ in Amsterdam en ook afkomstig is van de tegelfabriek 'Holland'. Deze fabriek lag aan de Helling naast Rotsoord te Utrecht en kwam in 1894 in bezit van J.M.Meinlieff, die daar moderne faience en tegels ging maken

Om u de waarheid te zeggen heb ik hier erg mijn best op gedaan. Toch weet ik nog steeds niet wie dit tableau gemaakt heeft en wie die figuur voorstelt. Nu ik de tekst aan u voorleg, bekruipt mij de gedachte dat één van de lezers mij zal zeggen: 'Joop, maar dat weet ik wel'. Geneer u niet dat mij te vertellen.

Noten

- ¹⁾ *Azulejaria Barroca Portuguesa, van Luís a Arruda*
- ²⁾ *F. Landzaat, Schalkwijk, uit het archief van de Tegelfabriek 'Westraven'*
- ³⁾ *De geschiedenis van de St. Lucasgilden in Nederland, 1947; Dr. G.J Hoogerwerf; blz 104 e.v.*
- ⁴⁾ *De Nederlandse Tegel 1570-1930, 2e druk; J.Pluis; blz. 592*
- ⁵⁾ *Onderzoek door F. Landzaat en mevr. Susanne Weide in het museum te Vianen.*
- ⁶⁾ *Schutters in Holland, Kracht en zenuwen van de stad, 1988; Frans Halsmuseum Haarlem.*
- ⁷⁾ *Slechts 19 van de 120 woningen in deze buurt hebben een tegellambrisering in de vestibule*
- ⁸⁾ *Zie ook Mededelingen Ned. Ver. van Vrienden v.d Ceramiek 117 / 118; afb. 61 en 62 op blz. 42.*
- ⁹⁾ *Op de achterkant van 2 losgeraakte effen randtegels is te lezen: W O 1378 F... ; PATR 20...*
- ¹⁰⁾ *Antiek 11e Jrg. nr. 7. W. Schipper; Blz. 598 ev. De Tegelfabriek 'Holland' te Utrecht.*
- ¹¹⁾ *Tegeltableau aan de zijkant van de villa Jan Obrechtstraat 2 te Amsterdam. Zie ook de bij noot 8 genoemde literatuur, afb. 45.*

Bronnen

- *D. Hofman, Harlingen*
- *Dr. J.A.Kamermans, conservator Nederlands Tegelmuseum.*
- *F. Landzaat, Schalkwijk.*
- *J. de Meyere, Vianen.*
- *H. Nijenhuis, den Haag.*
- *R. Oswald, Tegelfabriek Harlingen.*
- *J. Pluis, Noordsleen.*
- *Archieven Het Hannemahuis te Harlingen.*
- *Iconografisch Bureau te 's-Gravenhage.*

Briefhoofd van de Faience en Tegelfabriek 'HOLLAND'. Met rechts een eikenblad met daarin de letters J.M. en daaronder HOLLAND.

De wandeling

Hier eindigt de wandeling door het Utrecht van de Werkgroep Historisch Onderzoek van het Utrechts Monumenten Fonds. We hopen dat u er evenveel plezier aan hebt beleefd bij het lezen als wij bij het schrijven ervan. En we hopen dat u tijdens de wandeling niet alleen naar de onderwerpen van onze onderzoeken hebt gekeken. Want er is veel moois te zien in de stad, als je goed kijkt. En onderzoek doe je niet alleen in het archief of elders tussen de papieren.

Platte Grond
 DER STAD
UTRECHT.
 de Künſtrelke Opmetting
 gevolgt.

te Utrecht, bij
N. VAN DER MONDE.

1738

